

2007. 4. – 2008. 1. szám

JEL- KÉP

KOMMUNIKÁCIÓ, KÖZVÉLEMÉNY, MÉDIA

JEL-KÉP 2007/4–2008/1

A Magyar Médiaért Alapítvány
és az MTA–ELTE Kommunikációelméleti
Kutatócsoport folyóirata

Szerkesztőbizottság

ANGELUSZ RÓBERT
GÁLIK MIHÁLY
GYÖRGY PÉTER
HORÁNYI ÖZSÉB
TAMÁS PÁL
TERESTYÉNI TAMÁS (*főszerkesztő*)
WESSELY ANNA

Tanácsadó testület

ALMÁSI MIKLÓS
CSEPELI GYÖRGY
HANN ENDRE
SVENNIK HOYER
HUNYADY GYÖRGY
LEVENDEL ÁDÁM
PETŐFI S. JÁNOS
PLÉH CSABA
TARDOS RÓBERT
VASS LÁSZLÓ

A szerkesztőség címe:

JEL-KÉP

MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport

1064 Budapest, Izabella u. 46.

Tel.: 461-2696, 461-2600

Fax: 461-2690

e-mail: terestyeni@ppk.elte.hu

Tördelés és sokszorosítás Gondolat Kiadó

HU ISSN 0209–584X

TARTALOM

KÖZGONDOLKODÁS

Bartha Eszter: A „LÁTHATÓ” KÖZVÉLEMÉNY ÉS A HÁLÓZATOK.
ADALÉKOK A „HALLGATÁS SPIRÁLJA” ELMÉLETÉHEZ 3

Lep Lilla: A KÖZVÉLEMÉNY OPERACIONALIZÁLÁSA ÉS A NEM
VÁLASZOLÁS ÉRTELMEZÉSÉNEK LEHETŐSÉGEI 13

MÉDIA

Julesz Máté: ADALÉKOK A TESTI-LELKI EGÉSZSÉG JOGA
ÉS A TÖMEGTÁJÉKOZTATÁS VISZONYRENDSZERÉHEZ 39

KOMMUNIKÁCIÓS KULTÚRA

Argejő Éva: TALAJRÖG ÉS IDENTITÁS. AZ „IDEGENSÉG”
A MAGYAR KARIKATÚRÁKBAN 47

KITEKINTÉS

Farkas Zoltán: AZ EGYÉNI ÉS A KULTURÁLIS ÉRTÉK FOGALMA
ÉS TÍPUSAI 67

TALLÓZÓ

LIBERÁLIS TÁRSADALOMFILOZÓFIA ÉS EGYHÁZI
ELMÉLETALKOTÁS (Szénási Sándor rádióbeszélgetése
Pléh Csaba akadémikussal) 87

A Jel-Képnek ez a száma a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelent meg.

Nemzeti Kulturális Alap

Bartha Eszter

A „LÁTHATÓ” KÖZVÉLEMÉNY ÉS A HÁLÓZATOK. ADALÉKOK A „HALLGATÁS SPIRÁLJA” ELMÉLETÉHEZ

Elisabeth Noelle-Neumann 1980-ban publikálta úttörő jelentőségű munkáját (*Die Schweigespirale: Öffentliche Meinung – unsere soziale Haut*),¹ amely négy évvel később angolul is megjelent.² A könyvben a szerző összegzi a közvélemény-kutatás területén végzett korábbi megfigyeléseit, illetve részletesen kifejti a „hallgatás spiráljaként” ismertté vált elméletet, amelyet ő kísérelt meg elsőként a szorosan vett diszciplínán túlmutató tudományos összefüggésekbe ágyazni. Noha a kötet nem jelent meg magyar fordításban, Elisabeth Noelle-Neumann munkája nem ismeretlen a magyar olvasóközönség előtt. Angelusz Róbert kritikailag tárgyalja a hallgatás spiráljának elméletileg figyelemre méltó szintéziskísérletét *A láthatóság görbe tükrői* című tanulmánykötetében.³ A jelen írás célja tehát kevésbé a munka bemutatása, mint inkább az elméletből kimaradt, de ahhoz kapcsolódó problémák körbejárása, különösen pedig annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy milyen adalékokat hozhatna a hálózatok bekapcsolása a hallgatás spiráljának elméletébe. Noha Elisabeth Noelle-Neumann munkájának vannak olyan elemei, amelyek mai szemmel naivnak vagy meghaladottnak tűnnek, az elmélet vitathatatlan érdeme, hogy tudományos téziseket fogalmaz meg a „látható” – vagyis az emberek által észlelt – közvélemény alakulásáról, illetve annak véleményformáló hatásáról. Mivel a legtöbb mai demokráciára jellemző, hogy igen szoros a verseny a nagy pártok táborai között, és ezért nemcsak a laikusok, hanem a szakemberek számára is komoly kihívás a mérvadó prognózis, kis kockázattal megjósolható, hogy a közvélemény-kutatás a jövő társadalomtudósai számára is perspektivikus terület marad.

Könyvének bevezetőjében Elisabeth Noelle-Neumann leírja, hogy először 1965-ben szembesült azzal a jelenséggel, amely annyira meghatározta későbbi tudományos munkáját. Noha a választási kampány során úgy nézett ki, hogy a két „nagy” párt, a kereszténydemokrata és a szociáldemokrata fej fej mellett halad, az utolsó pillanatban megfordultak az Allensbach Közvélemény-kutató Intézet által mért eredmények: a megkérdezettek nagyobbik része kezdett kereszténydemokrata győzelemre számítani, függetlenül saját pártpreferenciáitól. Ugyanez megisméltódott 1972-ben, ekkor viszont az ellenkező előjellel: most az a tábor lett hirtelen nagyobb, amelyik azt gondolta, hogy a szociáldemokraták győznek – megint csak függetlenül a saját pártszimpátiáiktól.

A jelenség legegyszerűbb magyarázata a Lazarsfeld és munkatársai által is felismert „vonatszerelvény-hatás” (Csontos László fordításában: „siessünk, mert lemaradunk”, de ismeretes úgy is, mint utánfutóhatás vagy „tarts a győztesrel” effektus).⁴ A vonatszerelvény-hatás azon a feltételezésen alapul, hogy az emberek inkább szeretnek a győztesrel tartani, mint a vesztesrel, ami az utolsó pillanatban a „várható győztes” irányába billenti el a mérleg nyelvét. Igaz, ezzel szemben sokszor megjelenik az „underdog effect”, amikor az emberek a nyilvánvaló vesztes iránt nyilvánítanak rokonszenvet; ilyen eset volt például az örök utolsóként beérkező síversenyző, de az ókori példából említhetjük Dávid és Góliát történetét.

Elisabeth Noelle-Neumann azonban kidolgozott egy sokrétűbb és mai szóval interdiszciplinárisabb magyarázatot, amelynek kifejtésében Angelusz Róbert fent idézett tanulmányára támaszkodom. Eszerint a hallgatás spirálja a következő három feltételezésen alapul: „1. Az emberek nagy részének van valamely kvázistatisztikai képze a közvélemény alakulásáról. 2. A közvélemény percepciója befolyásolja a véleménynyilvánítás aktusát és ezen keresztül a kommunikációs folyamatokat. Az a tábor, amely maga mögött érzi a többség támogatását, bátrabb, magabiztosabb és ezáltal hangosabb és láthatóbb lesz. A másik, magát kisebbségi helyzetben érző tábor ezzel szemben elbizonytalanodik, visszahúzódik, és egy részük előbb-utóbb teljesen elhallgat. 3. A megváltozott kommunikációs magatartás módosítja a percepció feltételeket. A visszahúzódik tábor kisebbnek, a magabiztosabb tábor nagyobbak látszik, mint amilyen a tényleges kiterjedése. A közvélemény percepciójának ez a téves optikája tovább növeli a két álláspont híveinek a véleménynyilvánításban eddig is észlelt különbségeit, illetve a közvélemény várható alakulásának téves percepcióját: az egyik oldalon a hallgatás spirálja, a másik oldalon a véleménynyilvánítás fokozódó spirálja figyelhető meg.”⁵ Az elmélet tehát feltételezi, hogy az emberek nagy része nem ad hangot véleményének, ha nem észlel egy minimális szintű támogatást a megfelelő népesség körében. Ez lesz tehát a hallgatás spirálja: vagyis hiába vannak eredetileg sokan – netán többségben – egy bizonyos nézet hívei, kedvezőtlen kommunikációs feltételek esetén előbb-utóbb úgy tűnik, mintha ők lennének kisebbségben. Az összefüggés természetesen fordítva is igaz: egy „hangos” tábor képes arra, hogy döntően befolyásolja a közvélemény percepcióját, és ezáltal nagyobbak tüntesse fel magát, mint amekkora a tényleges támogatottsága egy adott országban vagy közösségben. A közvélemény szemében így megnövekedett tábor ismét működésbe tudja hozni a hallgatás spirálját, kisebbségiként tüntetve fel a valójában többségi véleményt.

A hallgatás spirálját Elisabeth Noelle-Neumann egy pszichológiai elmélettel igyekszik alátámasztani. Eszerint az emberekben annyira erős az izolálódástól való félelem, hogy inkább önként átveszik a „többségiként” érzékelt véleményt, mintsem hogy megkockáztassák a közösségből való kirekesztésüket. Különböző vonatkozású kísérletekkel a szerző azt is megkísérelte bebizonyítani, hogy a nyilvánvaló győztes támogatók nagyobb valószínűséggel kezdeményeznek beszélgetést vagy vitát kedvenc politikusukról, mint azok, akik a kisebbségi álláspontot képviselik. A szerző hasonló kísérletekkel vizsgálta az elszigetelődéstől való félelmet, illetve annak hatását a véleménynyilvánításra: így például azt találta, hogy nem dohányzók jelenlétében, vagyis akkor, amikor érzékelik a társadalmi támogatottságot, a nem dohányzók inkább hajlandók beszélgetni a témáról, mint dohányzók társaságában.⁶

Mivel a hallgatás spiráljának elmélete eltérő területekről (kommunikációelmélet, közvélemény-kutatás, szociálpszichológia) származó megfigyeléseket foglal bele egy egysé-

ges értelmezési keretbe, első pillantásra vonzó és meggyőző a szintézis. Ha azonban az elméletet továbbgondoljuk, több olyan kérdés felmerül, amellyel Elisabeth Noelle-Neumann nem foglalkozott, vagy beírta a konvencionális válaszokkal, noha több „szabálytalan” jelenségre maga is felfigyelt. Elsősorban: igen fontos az a megállapítás, hogy az embereknek van valamilyen statisztikai képük a közvéleményről – helyesebben, Elisabeth Noelle-Neumann után azt mondhatjuk, hogy éppen ez a képesség teremti meg a közvéleményt. Érdekes megállapítása Noelle-Neumann-nak, hogy a divatot és általában a fogyasztási szokásokat is jelentősen befolyásolja az egyének által érzékelt közvélemény.⁷ Ha az emberek valamiért úgy érzik, hogy a közvélemény ellenez egy adott stílust vagy viseletet, a nagy többség inkább alkalmazkodik a közízléshez, mintsem hogy kitegye magát a közösség rosszállásának.⁸ Példaként említhetem a különböző zenei irányzatok hatását a fiatalok öltözködésére, de idetartozik az a konvenció is, hogy a diákok túlnyomó többsége fekete-fehérben megy a vizgára, holott erre nincs tételes szabály. De ugyanez igaz a fogyasztási szokásokra: a biotáplálkozás térhódításában nyilvánvalóan szerepe van a közvélemény alakulásának, mert egy olyan image-hoz kapcsolódik, amellyel a fiatalok többsége azonosulni szeretne (iskolázott, egészségtudatos, környezetbarát stb.). Ugyanakkor, ahogyan Elisabeth Noelle-Neumann vizsgálatai is alátámasztják, az egyének „szeizmográfként” érzékelik a közhangulat megváltozását, és a „többségként” érzékelt vélemény megváltozása gyakran az egyedeket is véleményváltásra készíti. Ennek egy nagyon szélsőséges példája Oscar Wilde esete, aki nagyon tudatosan törekedett társaságbeli image-ének kialakítására, és az általa is szorgalmazott kultusz szerepet játszott írói sikereiben.⁹ Amikor az angol bíróság elítélte az azonos neműekkel folytatott kapcsolata miatt, Wilde egy csapásra elvesztette a közvélemény támogatását, és a londoni társaság, amely korábban bálványozta, tüntetően kiközösítette a szerencsétlen író. Wilde-ot a kétévi börtönélet és a társadalmi osztrakizmosz teljesen tönkretette, szabadulása után három évvel Párizsban álneven és nyomorúságos körülmények között meghalt.

Miközben az izolálódástól való félelem kétségtelenül erős emberi motiváció, Elisabeth Noelle-Neumann nem foglalkozik azzal, hogy valójában mennyi elhajlást „tolerál” a közvélemény. Az igazán érdekes kérdés valószínűleg az, hogyan érzékelik az egyének ezeket a határokat, vagy mi hatására változik meg egyértelműen az „érezkelt” közvélemény. Kár, hogy a szerző nem a kép differenciálásával foglalkozott, hanem egyoldalúan azt a tézist akarta igazolni, hogy az izolálódástól való félelem elnémuláshoz vagy véleményváltáshoz vezet. Pedig nyilván vannak területek, ahol az emberek jóval „megengedőbbnek” érzékelik a közvéleményt. Így a vonatkísérleteket kiegészíthette volna a szerző a preferenciák összehasonlításával – például különböző viselkedési és fogyasztási szokásokról szóló kérdőív segítségével, ahol megkérdezik a tesztszemélyeket, melyekről gondolják, hogy a közvélemény ellene van, és melyeket vállalnák akkor is, ha azokat szerintük elítéli a közvélemény. Ugyanez megismételhető úgy is, hogy a tesztszemélyek igen erős „nyomást” kapnak valamilyen irányba a teszt kitöltése előtt – előadás, újságok, tévéműsor, „beavatott” személyekkel való elbeszélgetés stb. segítségével. Ez tesztelhetné azt a kérdést, hogy a közvetlen „nyomás” hatására mennyiben változik meg az embereknek a közvéleményről alkotott percepciója, és későbbi kísérletek során ellenőrizni lehetne az esetleges változás tartósságát is.

Az elszigetelődéstől való félelem másik oldala, amire a szerző szintén kevés figyelmet fordít, a közösségtől kapott pozitív megerősítés, amely szintén motiválhatja az egyéneket, hogy a többségi véleményhez igazodjanak. Utalhatunk itt Pierre Bourdieu habituselméletére, amely szerint a habitust két képesség határozza meg: az egyik, hogy az emberek osztá-

lyozható gyakorlatokat és munkákat hozzanak létre, a másik, hogy megkülönböztessék és értékeljék ezeket a gyakorlatokat és produktumokat (ízlés).¹⁰ Bourdieu elmélete jóval meggyőzőbb – és differenciáltabb – magyarázatot ad a „látható” közvéleményhez való igazodásról, mint a Noelle-Neumann által preferált izolálódástól való félelem. A „hangadó” táborral szembenő ember itt nemcsak attól fél, hogy izolálódik, hanem attól is, hogy nyilvánosan megszégyenül: kiderül, hogy nem ismeri a közösség normáit, és nem tud azok szerint viselkedni, habitusa és önértékelése tehát komoly sebet kap, éppen azok előtt, akiknek a rokonszenvét és megbecsülését szeretné elnyerni. A hazai szépirodalomban remek példa erre a *Kivilágos kivraddig* című Móricz-regényben elemi erővel megrajzolt konfliktus, ahol egy eljegyzés „apropóján” kerül szembe egymással két eltérő normavilág. A dráma ereje nem az összeütközésben, hanem éppen abban rejlik, hogy a „kisebbséget” képviselő vőlegény eredetileg azzal a céllal jött, hogy elfogadtassa és befogadtassa magát.

A fenti kritika visz át minket a „hallgatás spirálja” elméletének egy másik, kevésbé kidolgozott aspektusához. Miközben Elisabeth Noelle-Neumann nagy energiákat fektet abba, hogy igazolja az izolálódástól való félelem jelentős szerepét a közvélemény alakulásában, meglepően kevés figyelmet fordít arra, hogyan is „látják” az emberek ezt a közvéleményt. A szerző maga is említést tesz az ún. kettős véleményklímáról (*dual climate of opinion*), amelyet az egyik legizgalmasabb jelenségnek nevez. Ezt ő azonban szinte csak a média hatásával magyarázza; kiemeli például, hogy az 1976-os német választáson a média túlnyomórészt szociáldemokrata győzelmet jósolt, miközben a két tábor megközelítően egyforma nagy volt, ráadásul a kereszténydemokraták voltak az aktívabbak és „hangosabbak”.¹¹ Itt azonban már Elisabeth Noelle-Neumann-nál is felmerül mint magyarázat a *szelektív percepció*: vagyis az újságírók, riporterek, műsorkészítők nem „becsapják” a közönséget, hanem azt mondják, amit ők látnak. A szerző itt idézi Walter Lippmannt, aki megállapítja, hogy egy kapitalista és egy szocialista közötti különbség valójában a percepció különbsége, nem pedig az egyik vagy másik tudatos hamisítása vagy hazugsága, ahogyan gyakran állítják az eltérő táborok hívei.¹²

Noha Elisabeth Noelle-Neumann maga is tapasztalta a pluralizmus ignoranciájaként ismert jelenséget, ennek könyvében nem szentelt különösebb figyelmet, és megelégedett azzal, hogy felhívta a figyelmet a média – különösen a televízió – kiemelkedő szerepére a közvélemény formálásában.¹³ A szelektív percepció azonban ennél lényegesen differenciáltabb elemzést igényel, annál is inkább, mert a szabad sajtó világában mindenki kiválaszthatja az ízlésének, pártpreferenciájának megfelelő sajtóterméket és tévécsatornát, és akkor igen nehéz – helyesebben értelmetlen – azzal érvelni, hogy a másik tábor azért nyert, mert túlsúlya volt a médiában. Az alábbiakban a pluralizmus ignoranciájának klasszikus eseteit szeretném bemutatni Angelusz Róbert kutatásai alapján, illetve megvizsgálni néhány hipotetikus példa segítségével, hogy mennyire javíthatják – vagy ronthatják – a hálózatok a „látási” viszonyokat a közvéleményben.

Angelusz Róbert a közvélemény percepciójának négy típusát különbözteti meg: a reális percepciót (mindkét tábor helyesen látja saját nagyságát), a párhuzamos alulbecslés esetét (mindkét tábor kisebbségben látja magát), a tükröppercepciót (mindkét tábor hívei azt hiszik, hogy többségben vannak) és a fordított percepciót (ekkor a többségi tábor kisebbségnek, míg a kisebbségi tábor többségnek hiszi magát).¹⁴ Mivel a párhuzamos alulbecslésre a kutató nem talált példát, a továbbiakban a két gyakrabban előforduló észlelési zavarra koncentrálok. A tükröppercepció igen könnyen – vagy legalábbis meggyőzőbben – magyarázható az egyéneket magukban foglaló eltérő hálózatokkal, mintsem a média „mindenható”

befolyásával. Ha az országos hangulat eltér a helyi mikrokozmosz várokozásaitól, akkor természetesen beszélhetünk „kettős véleményklímáról”, amely persze kibővíthet, ha a munkahely, családi környezet, rokonság, netán hobbitársaságok (horgászok, bélyeggyűjtők, testépítőklubok, kórustagok stb.) is eltérő véleményeket képviselnek. Ilyen esetekben az egyén, noha táborában reálisan kisebbségben van, könnyen meggyőzheti magát, hogy valójában a többségi táborhoz tartozik. Ehhez érdemes hozzátenni, hogy az emberek többsége, szélsőséges eseteket leszámítva, nem keresi a konfliktusokat: ha ellenvéleményen van, akkor sem provokál feltétlenül vitát az eltérő nézet képviselőjével, aki ezt a hallgatást akár újabb megerősítésként is értelmezheti, holott a „hallgató” ember véleménye és pártpreferenciája egy fikarcnyit sem változott. De ugyanez persze fordítva is előfordulhat: a másik tábor „hangadó” közé kerülve emberünk sem szívesen ad hangot politikai véleményének, miközben továbbra is azt hiszi, hogy ő a „csendes” többséghez tartozik. Ez utóbbi egyébként még pozitívabb szerep is lehet, mint a hangoskodók, „bajkeverők” táborában. Elisabeth Noelle-Neumann érvelésétől eltérően tehát az embereknek a közvéleményről kialakított kvázistatisztikai képét igen sok véleményklíma (vagy, ha jobban tetszik, környezet) alakítja, és a média csak egy – és valószínűleg nem a legfontosabb – ezen tényezők között.

Mivel a „posztfordista” környezetben a legtöbb egyén egyszerre több hálózat tagja, nem könnyű feladat ezeket a hálózatokat feltérképezni, illetve felmérni hatásukat a politikai preferenciák alakulására. Az elkötelezettség mértékétől függően az is lehet, hogy sokan eleve kirekesztik az általuk elutasított véleményeket. Megoldás lehet olyan kérdőívek alkalmazása, ahol például szerepelnének olyan kérdések, hogy baloldali vagy jobboldali szavazókkal beszélget-e az interjúalany szívesebben a munkahelyén; barátai között melyik oldal szimpatizánsai vannak többségben; ha választhatna, melyik táborból szeretne főnököt magának; elmenne-e olyan kulturális vagy zenei rendezvényre, ahol politikailag elkötelezett művészek lépnek fel; belépne-e olyan körbe (táncklubba, horgászklubba, nyugdíjasklubba, kirándulóklubba, filmklubba, énekkarba stb.) amelyet inkább jobboldali (vagy baloldali) szimpatizánsok látogatnak; érdekli-e a szomszédjai (esetleg rokonai) politikai elkötelezettsége, és ha igen, akkor beszélget-e velük politikáról; esetleg milyen újságokat, könyveket olvas szívesen. A networkkutatásba az internetes szokások feltérképezése is nagy haszonnal bekapcsolható. A szelektív észlelés és a hálózatok közötti kapcsolat vizsgálata egyébként azon az összefüggésen alapul, hogy noha Mark Granovetter szerint az erős kötések a homofília, míg a gyenge kötések a heterofília¹⁵ jellemző, a gyakorlatban az utóbbiakban is előtérbe kerül a homofília.¹⁶ Ezért tehát feltételezhető, hogy az emberek jóval gyakrabban keresik azok társaságát, akik megerősíthetik őket politikai véleményükben, mintsem azokat, akik esetleg „javítanak” látási viszonyaikat.¹⁷ Egy ilyen kérdőív kidolgozása természetesen túlfeszíti az esszé kereteit, az a kérdés azonban, hogy egy ténylegesen kisebbségben levő tábor milyen hálózatokra támaszkodik, és milyen erőforrásokat mobilizál, hogy az ellenkező értelmű jelzések ellenére továbbra is többségnek gondolhassa magát, mindenképpen további kutatásokat érdemel.

A szelektív észlelés zavarának az előzőhöz képest némileg módosított esete a fordított percepció, amikor a kisebbségi tábor teljes kommunikációs győzelmet arat a reális helyzet ellenére is: ilyenkor ugyanis a kisebbség nemcsak hogy többségnek gondolja magát, hanem sikerül annyira elbizonytalanítania a másik tábor híveit, hogy azok kisebbségben hiszik magukat. A percepció ilyen zavarában megint csak nagy szerepet játszhatnak a hálózatok: ha a többségi tábor hívei atomizáltak, és közvetlen környezetükben nem érzékelnek támogatást, reagálhatnak úgy, hogy nemcsak elhallgatnak (ami nem feltétlenül jelenti né-

zetük megváltoztatását), hanem a többségi véleményhez igazítják saját meggyőződésüket. Itt talán valóban nagy szerepe lehet az erős és gyenge kötéseknek, illetve azok hiányának: feltehetjük, hogy az az egyén, aki ilyenekkel nem rendelkezik, és elszigeteltnek, esetleg magányosnak érzi magát, hajlamosabb azt a táborot támogatni, ahonnan megkapja a nélkülözött közösségi támogatást.¹⁸ A különböző táborok erőforrásai is szerepet játszhatnak a társadalmi „láthatóság” alakulásában. Ezt a célt (is) szolgálhatják a nagyszabású, reprezentatív politikai rendezvények, amelyek meggyőzik az elbizonytalanodó szavazót, hogy az erő, a hatalom – és a társadalmi legitimitáció – a nagyobb erőforrást felhalmozni és mobilizálni képes tábor oldalán áll. Feltételezhetjük, hogy „megerősítő” hálózatok híján a hatalom ilyen jellegű reprezentációja különösen nagy hatást fejt ki a kevesebb kötéssel rendelkező emberekre, akik ilyen helyzetben akár meg is változtathatják esetleg eredetileg sem szilárd politikai véleményüket, hogy az erősebbnek érzékelt táborhoz csatlakozzanak.¹⁹

Elisabeth Noelle-Neumann elméletének van egy másik neuralgikus pontja: a történeti-társadalmi kontextus figyelmen kívül hagyása. Mivel az elmélet lényegében kikapcsolja a külső eseménytérben zajló folyamatokat, nem világos, hogy tulajdonképpen minek a hatására „indul el” a hallgatás spirálja, és némulnak el hirtelen az emberek.²⁰ Ez pedig pontosan a lényegét érinti a közvélemény olyan nehezen megragadható fogalmának, amelyet pedig Elisabeth Noelle-Neumann olyan lelkiismeretesen vizsgál híres filozófusok és szociológusok munkáiban. Itt azonban érdemes megállni egy pillanatra, és megvizsgálni néhány történeti példát. Egy hatalom – vagy politikai erő – elveszítheti a többség támogatását úgy is, hogy olyan normaszegést követ el, amely miatt hívei elhallgatnak, mert vállalhatatlannak érzik korábbi táborukat. Így az eredetileg többségi tábor valóban összezsugorodhat, de ennek okát éppen a „közvélemény” durva megsértésében és nem az izolálódástól való félelemben kereshetjük.²¹ Említhetem itt példaként az Egyesült Államoknak Vietnam elleni háborúját, amely lényegesen jobban tönkretette a kormány reputációját az amerikai lakosság nagy része szemében, mint a Szovjetunió bármely hidegháborús manővere, de idesorolható a Szovjetunióknak Afganisztán ellen viselt háborúja, amely vélhetően siettetett a glasznoszty kibontakozását és a szovjet birodalom szétesését. Az eredetileg többségi tábor tehát elhallgathat olyan okok miatt is, amelyek csak az adott történeti-politikai kontextusban értelmezhetők. Ez a dimenzió sajnos kimaradt a hallgatás spirálja egyébként sok szempontból innovatív elméletéből.

A fentiekhez kívánkozik még két megjegyzés. Az egyik, hogy Elisabeth Noelle-Neumann könyvében nem tesz különbséget magán- és nyilvános vélemények között.²² A két vélemény sehol nem esik tökéletesen egybe: a társadalmi távolságot mérő teszteknel például az emberek általában kevésbé vállalják egyes csoportokkal (feketéket, romákat, szegényeket stb.) szembeni előítéleteiket, és inkább hajlanak arra, hogy politikailag „korrektnek” ítélt válaszokat adjanak. A kelet-európai országokban viszont különös hangsúllyal vetődik fel a mimikri, a valódi vélemény elrejtése az államszocializmus időszakában. Így hihette el maga a rendszer, hogy a lakosság támogatását élvezzi egy olyan időszakban, amikor a kormány és a párt iránti bizalom egyre veszesebben fogyatkozott.²³ A latens közvélemény alakításában kétségtelenül nagyon fontos szerepe volt az ellenzékietek tömörítő hálózatoknak, de nyilván hasonló csatornákon terjedhetek el azok a magánvélemények is, amelyek szemben álltak a hivatalosan megfogalmazott dogmákkal. Noha könyvtárnyi szakirodalma van a rendszerváltozásnak, ezeknek a hálózatoknak a működése és az 1989/90-es politikai eseményekben játszott szerepe – különösen egy kelet-európai összehasonlításban – még korántsem tisztázódott. Ezen a területen igen hasznos le-

hetne a hálózati elemzések bekapcsolása a jelenkorkutatásba, ami előfeltételez egy interdiszciplináris megközelítést.

A másik megjegyzés a társadalmi tabukra vonatkozik. Az érzékelésnek léteznek olyan zavarai, amikor a tabu megléte „rontja” a társadalmi látásviszonyokat. Ilyen példa, amikor egy adott közösség mélyen elítéli a fogamzásgátló szerek alkalmazását vagy az alkoholfogyasztást, de titokban mindenki megszegi a tilalmat.²⁴ Ilyenkor a közösség tagjai hajlamosak alábecsülni a tabu megszegésének tényleges elterjedtségét, mígnem a szabályszegés nyilvánosan lelepleződik, és ezáltal megtörik a tabu. A társadalmi percepciónak ez a zavarai is hozzájárulhat az 1989-es események magyarázatához a kelet-európai országokban: mihelyst megdőlték a pártállam által emelt politikai tabuk, rögtön kiderült, hogy a közvélemény nem támogatja a hatalmon levő kormányokat. Érdemes itt megjegyezni, hogy egy adott hatalom vagy politikai tábor maga is sokat kockáztat azzal, ha megtör egy „meghaladottnak” tekintett tabut – ha ugyanis a közösség ragaszkodik a konzervatív erkölcsi rend fenntartásához, akkor könnyen feláldozhatja az úttörőket, hogy fenntartsa a „látható” közvéleményt. Történelmi példaként meg lehet említeni Ehnaton fáraónak az egyiptomi papi hierarchiával vívott harcát, amelyből végül vesztesen került ki, de Oscar Wilde esete is idetartozik, aki arra számított, hogy mivel a „jó társaság” eltűri a latens homoszexualitást, azt is elviseli, ha nyíltan az arcába vágják az igazságot, amelyet mindenki tudott. A tabu nyílt megszegését azonban teljes társadalmi kiközösítéssel és az író erkölcsi és anyagi tönkretételével büntette az angol társadalom.

A „konzervatív torzítást” Angelusz Róbert is kimutatta magyarországi vizsgálataiban. Így megállapítható, hogy a magát mégoly liberálisnak tekintő közönség latens módon támogathatja a konzervatív normák fenntartását – például a magyar választások rendszeresen alábecsülték azok arányát, akik elfogadnának egy fiatal, nőt vagy zsidó származású embert Magyarország miniszterelnökének,²⁵ illetve felülbecsülték a romaellenes előítéletek meglétét a társadalomban.²⁶ Ez persze magyarázható azzal, hogy a liberális választások szeretnék kihangsúlyozni saját különlegességüket, de a konzervatív nézetek felülbecslése jelentheti azt is, hogy valójában a többségi vélemény fenntartására voksolnak.

Mindezen kritikák ellenére Elisabeth Noelle-Neumann munkája ma is aktuális olvasmány, mert megmutatja, hogy milyen jelentős szerepet játszik az érzékelt közvélemény az emberek attitűdjeinek, viselkedésének és cselekedeteinek alakításában. Ez a közvélemény azonban semmiképpen nem független a társadalmi kontextustól, amely állandó mozgásban tartja a különböző véleményformáló áramlatokat. Elisabeth Noelle-Neumann munkája végzavában Rousseau-ra hivatkozik, aki szerint a közvélemény az egyén ellensége és a társadalom védelmezője.²⁷ Az állítás első felével mindenképpen vitatkoznék, a másodikat pedig sarkítanám. Az egyén nem pusztán áldozata vagy passzív „szemlélője” a közvéleménynek, hanem választásával vagy visszahúzóásával maga is részt vesz annak alakításában. Az emberek nem bábok vagy mozgó gépek, akiket egy diktátor, esetleg egy „elszabadult” program ide-oda mozgat egy képzeletbeli sakktablán. Ebben az esetben az is megmagyarázhatatlan, hogyan sikerült az államszocialista rendszereknek egyáltalán összeomlaniuk. Globalizálódó világunkban az emberek többnyire maguk választják ki a hálózatokat, amelyekbe be akarnak tagozódni, és maguk döntenek el a betagozódás mértékét. A (poszt)modern élet tapasztalatával én inkább úgy fogalmaznék, hogy a közvélemény, miközben kétségtelenül korlátozza az egyént, valójában meg is védi őt önmagától. Az állítás második fele pedig sokkal erősebben is megfogalmazható: a történelmi tapasztalatok azt mutatják, hogy az igazi veszélyt az emberiségre éppen azok a személyiségek jelentik, akik pályafutásuk egy szakaszán elhiszik, hogy őket nem korlátozza a közvélemény.

¹ Noelle-Neumann, Elisabeth (1980): *Die Schweigespirale: Öffentliche Meinung – unsere soziale Haut*. München, R. Piper & Co. Verlag.

² Noelle-Neumann, Elisabeth (1984): *The Spiral of Silence: Public Opinion – Our Social Skin*. Chicago–London, The University of Chicago Press.

³ Angelusz Róbert: Rejtélyes véleményáramlatok: Reflexiók a „hallgatás spirálja” elméletéhez. In idézet: *A láthatóság görbe tükrői: Társadalomoptikai tanulmányok*. Budapest, 2000. Új Mandátum Könyvkiadó, 131–160.

⁴ Lazarsfeld, Paul F. – Berelson, Bernard – Gaudet, Hazel (1968): *The People's Choice*. New York, Columbia University Press.

⁵ Angelusz Róbert: *ibid.*, 135–136.

⁶ Noelle-Neumann, Elisabeth: *The Spiral of Silence*. 47.

⁷ *Ibid.*, 118.

⁸ Lásd a szerzőnek az angol fordításhoz írt előszavát.

⁹ Lásd Ellmann, Richard (1987): *Oscar Wilde*. London, Penguin Books.

¹⁰ Bourdieu, Pierre (1984): *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 170. Bourdieu elméletének csfájra Thorstein Veblennél is megjelenik, aki úgy érvel, hogy a „dologtalan osztály” tagjainak azért kell kiművelniük az ízlésüket, hogy képesek legyenek arra, hogy megkülönböztessék a „nemes” és „nemtelen” fogyasztási cikkeket. Veblen, Thorstein (1979): *The Theory of the Leisure Class*. Penguin Books, 74. Veblen elmélete szerint egyébként a „dologtalan” nő is a család középosztálybeli státusát bizonyítja, ezért a családfő még anyagi hanyatlása esetén is minden áldozatra hajlandó, csak hogy fenntartsa a közvélemény szemében a látszatot. Veblen munkájában számos olyan megsejtés megjelenik, amely összekapcsolható a „látható” közvéleménnyel, ugyanis sok szempontból éppen ez az, ami fenntartja a „dologtalan osztály” életstílusát, illetve meghatározza társadalmi értékeit. Veblen munkájának fontos megállapítása, hogy a „dologtalan osztály” olyanféle reprezentációk szerepet játszik a kapitalista társadalmakban, mint az arisztokrácia a feudális világban: nemcsak alakítja a közízlést, hanem lényegében maga is ki van szolgáltatva a közvéleménynek.

¹¹ Noelle-Neumann, Elisabeth: *ibid.*, 161–164.

¹² Lippmann Walter (1965): *Public Opinion*. New York, Macmillan, 82. Quoted in Noelle-Neumann, Elisabeth: *ibid.*, 148.

¹³ Itt azért érdemes megjegyezni, hogy a német történeti példa ezt sajnos nagyon is jól bebizonyította, egyébként a televízió kora előtt, hiszen Goebbels propagandagépezete még ma is intő és nagyon szomorú példája annak, hogy elvtelen eszközökkel mennyire alakítható a közvélemény. Igaz, ez a gépezet soha nem épülhetett volna ki Hitler hatalomra jutása nélkül, mint ahogy a gazdasági világválság előtt a náci párt a szavazásokon csak egy szűk kisebbség támogatására számíthatott.

¹⁴ Angelusz Róbert: A pluralizmus paradoxonai. In idézett mű, 199.

¹⁵ Ld. Granovetter elméletét: Granovetter, Mark (1973/78): The Strength of Weak Ties. *American Journal of Sociology*, 1360–1380. Az elgondolás azt állítja, hogy kevésbé valószínű az ismerőseink (a „gyenge kötések”) társadalmi összefonódása, mint a közeli barátainké („erős kötések”). Így a gyenge kötések „instrumentálisabbak” bizonyos erőforrások (állás, pozíció stb.) megszerzésében, mint az erős kötések. Az utóbbi tézist Nan Lin és munkatársai igazolták. Lin, Nan: Társadalmi erőforrások és társadalmi mobilitás. A státuselérés strukturális elmélete. In Angelusz Róbert – Tardos Róbert (szerk.) (1991): *Társadalmak rejtett hálózata*. Budapest, Magyar Közvéleménykutató Intézet, 23–53.

¹⁶ Tézisét egyébként Granovetter is újragondolta, miután összegezte az elméletével kapcsolatban végzett kutatásokat. Granovetter, Mark (1991): A gyenge kötések ereje. A hálózatelmélet felülvizsgálata. In Angelusz Róbert – Tardos Róbert (szerk.) 371–400.

¹⁷ Természetesen ennek az ellenkezője is igaz: így feltételezhetjük, hogy minél „vegyesebb” az egyén ismeretségi köre, annál valószínűbb, hogy a különböző hatások javítják percepcióját, szemben azokkal, akik csak a hozzájuk hasonló társadalmi helyzetű és vélhetően hasonló nézeteket képviselő emberekkel tartanak kapcsolatot („a saját levükben főnek” – mondhatnánk egy plasztikus nyelvi hasonlattal).

¹⁸ A magányosan élő emberek – különösen a nők – a különböző vallási szekták kedvenc „célcsoportját” képezik, valószínűleg pontosan ilyen okok miatt.

¹⁹ Arra a tényre, hogy az atomizált emberek különösen befolyásolhatók, mert nagyon erős bennük a vágy, hogy egy befogadó közösséghez csatlakozhassanak (és ezért hajlandók elviselni a közösség igen erős kontrollját és a rájuk kényszerített fegyelmet), Hannah Arendt is rávilágított *A totalitarianizmus gyökerei* című klasszikusában. Arendt, Hannah (1992): *A totalitarianizmus gyökerei*. Budapest, Európa Kiadó.

²⁰ Angelusz Róbert: *ibid.*, 141.

²¹ Erre a közvéleményre egyébként még a náci Németország is odafigyelt. A német zsidókat a kelet-európai, illetve szovjet területeken gyilkolják le, noha Hitler – a korlátlan hatalom birtokában – éppúgy végrehajthatta volna Németországban is a tömeggyilkosságokat. Egyébként a náci vezetés „politikai érzékére” vall. hogy első választási győzelmük után soha többet nem vállalták a demokratikus megmértetést – annak ellenére sem, hogy a világválság után javult Németország gazdasági helyzete, ezért, ha igaz volna a tézis, hogy az embereket csak az anyagi biztonságuk érdekli, a náci párt megkockáztathatta volna a szabad választásokat.

²² Pontosabban németül megjelent munkájában a szerző egyáltalán nem foglalkozik a problémával, míg az angol fordításhoz írt előszavában megjegyzi, hogy Németországban „erős a tendencia” arra, hogy az egyének összhangba hozzák magánvéleményüket a nyilvánosság előtt képviselt állásponttal. Ha a Harmadik Birodalomra gondolunk, legalábbis fenntartással kell fogadnunk a fenti állítást, de a keletnémet államszocialista rezsim története sem éppen ezt a „tendenciát” igazolja.

²³ A gondolat kifejtését lásd Angelusz Róbert (2000): *A latens közvélemény és a váratlansági szindróma*. In idézet, 280–290.

²⁴ Angelusz Róbert (2000): *A pluralizmus ignoranciája és a tabuk*. In idézett mű, 276–280.

²⁵ Angelusz Róbert (2000): *A pluralizmus ignoranciájának klasszikus esete és a 2. számú optikai csalódás*. In idézett mű, 223–240.

²⁶ Angelusz Róbert (2000): *A cigányellenesség és a pluralizmus ignoranciája*. In idézett mű, 241–268.

²⁷ Noelle-Neumann, Elisabeth: *ibid.*, 182.

Lep Lilla

A KÖZVÉLEMÉNY OPERACIONALIZÁLÁSA ÉS A NEM VÁLASZOLÁS ÉRTELMEZÉSÉNEK LEHETŐSÉGEI

„[...] és aztán itt van még ez a maradék, ez a 30%...”
(Pierre Bourdieu: A közvélemény nem létezik)¹

BEVEZETÉS

A közvélemény megismerése rendkívüli jelentőségre tett szert a tömegdemokrácia korában mind a politikai aktorok és a média, mind pedig a demokratikus rendszerben élő emberek szempontjából. E megismerési folyamat alapvető forrásai közé tartoznak a mintavételen és statisztikai következtetéseken alapuló közvélemény-kutatások eredményei. Ugyanakkor a közvélemény-kutatás mint tudományos tevékenység keletkezése óta ismeretelméleti és módszertani viták kereszttüzében áll, és a kutatási gyakorlat ma is híján van számos felmerülő probléma megnyugtató megoldásának. E nehézségek közé tartozik az a nem éppen új keletű felismerés, hogy a megkérdezettek egy jelentékeny része nem nyilvánít véleményt a közvélemény-kutatók által feltett kérdésekben. Dolgozatom célja egyfelől a nem válaszolás mint operacionális probléma témakörének áttekintése. Ennek során megvizsgálom, hogy a közvélemény-fogalom történetének mely jellegzetességei miként hatottak a közvélemény operacionálizálására, valamint hogy mi a közvélemény-kutatás történetének jelentősége a közvélemény operacionálizálásának szempontjából. Ezenkívül dolgozatom tárgya a nem válaszolás empirikus vizsgálata a politikai közvélemény-kutatás kontextusában. Az elemzés során a nem válaszolást az adott jellemzőkkel rendelkező egyén, a kontextus és az adott témájú kérdés hármass viszonyrendszerében értelmezem; a nem válaszolást ezek találkozásának kimeneteleként fogom fel. Feltételezem egyrészt, hogy a nem, az életkor, az iskolai végzettség és a település típusa mind meghatározó tényezők a nem válaszolás alakulása szempontjából. Feltételezem továbbá, hogy e tényezők hatása eltérő két különböző témájú kérdéscsoport, a külpolitikai és a belpolitikai kérdések esetében. A hipotézisek ellenőrzése során áttekintem a nem válaszolás értelmezésével kapcsolatos kutatások módszertani lehetőségeit és a korábbi kutatások legfontosabb eredményeit.

1. A KÖZVÉLEMÉNY FOGALMA

1.1. A közvélemény megjelenésének előzményei

Elmélettörténeti előzmények

Noha a közvélemény jelensége az ókor óta foglalkoztatja a társadalom teoretikusait, maga a fogalom csak a 18. században jelent meg a szakirodalomban.² Platón kritizálta a demokratikus politikát: megkérdőjelezte, hogy emberek tömegei képesek volnának megvitatni a társadalmi együttélés problémáit; csakis a filozófiát találta képesnek arra, hogy az emberi viszonyokat irányítsa. Arisztotelész ezzel szemben úgy látta, hogy a démosz kollektív érzései a józan ész szempontjával járulhatnak hozzá az emberi viszonyok összehangolásához.

A „köz” és a „vélemény” szavak értelmezésére jellemző kettősség már ekkor is megmutatkozik: a vélemény egyrészt megjelenik mint kognitív jelenség; episztemológiai értelemben arra utal, hogy valami nem tény, hanem pusztán hit kérdése. Másrészt mint társadalmi jelenség az erkölccsel, az emberi viselkedés szabályozásával és a társadalmi jóváhagyás kérdésével áll kapcsolatban. A köz fogalmának jelentése is két alapvetően különböző értelmezést nyert; egyrészt utalhat a „közös hely”-re, a mindenki számára elérhetőre, másrészt pedig a közös érdekre, a közjóra (az egyénivel vagy partikulárisal szemben). A „köz” és a „vélemény” szavak jelentése így előrevetíti a később megjelenő szóösszetételnek mind a racionális-kognitív, mind pedig a nem racionális alapú értelmezését, valamint implikálja a „mindenki számára elérhető, nyilvános” és a „közjó érdekében” tartalmakat is (Price, 1992).

A korai predemokratikus közvélemény-felfogások³ jellemzően a népi vélemény előítéletes, változékony, szabadságot korlátozó voltát emelték ki, inkább érzelmi, mint racionális tényezőként utaltak rá. Locke emberi cselekedeteket irányító három törvénye közül a harmadikat, a „vélemény törvényét” igen nagyhatalmúnak tartotta, mivel a szankcióktól, megvetéstől való félelem kényszerítő erővel hat az emberre, és így engedelmességet vált ki. A „vélemény törvénye” kifejezés szinonimájaként használta a „szenvedély törvénye” és a „privát bírálat törvénye” (*law of private censure*) kifejezéseket; úgy látta, e törvény nem más, mint a törvényhozás hatalmán kívüliek beleegyezése. Még Rousseau is, aki kimondta azt a modern politikai elvet, hogy a törvény a közakaratból kell hogy fakadjon, a közvéleményt predemokratikus értelemben használta; előítéletességét szembeállította az erkölcs örök igazságával.

Magát a közvélemény kifejezést Jacques Necker, XVI. Lajos pénzügyminisztere használta először, aki felismerte annak szükségességét, hogy az emberek jó véleménnyel legyenek tevékenységéről. A közvélemény története szempontjából nagy jelentőségű volt az az intézkedése, hogy az átlátható működés szellemében közreadta a kincstári számadást, így a köz számára értékelhetővé tette a kormány politikáját. Nézetei átmenetet alkottak a közvélemény predemokratikus és későbbi, forradalmi-demokratikus felfogásmódja között: ráismert, hogy a kormány nem hagyhatja figyelmen kívül a közvéleményt, azonban a közvélemény irányításának gondolata nem merült fel nála.

Társadalomtörténeti előzmények

A kapitalizmus előtti társadalmakra jellemző volt, hogy állam és társadalom nem vált el egymástól; nem léteztek a társadalmi csoportoktól elkülönült politikai csoportosulások. A középkorban az emberek rendi kötöttsége születésüktől fogva adott volt, így helyüket a

társadalomban eleve meghatározta. A polgári társadalom létrejöttével a politikai állam és a társadalom különvált; az államhoz, kormányzathoz való állampolgári viszonyulás csak így jöhetett létre. Ehhez arra is szükség volt, hogy az állampolgárokból tudatosuljon, hogy az egyén társadalmi helyzete emberi tevékenységeken is múlik.⁴

A hagyományos, önellátásra épülő gazdálkodás a munkamegosztás fejletlensége miatt nem tette szükségessé a helyi integráción túlmutató viszonyulások létrejöttét. A kapitalista termelési mód kialakulása során bővült a kereskedelem, a piaci csere, a munkamegosztás szintje emelkedett, jellemzővé váltak a horizontális kapcsolatok. E folyamat eredményeképpen létrejött az államtól függetlenül szerveződött társadalmi összefüggések rendszere; kialakult a polgári társadalom, és megjelent a szabad állampolgár, aki tudatosan viszonyul a politikai államhoz.

A középkori társadalom kommunikációs rendszerére nem volt jellemző a rendszeres, tömeges méretű híráramlás. A köz és a magán római jogi ellentétének nem volt kötelező ereje ebben a korszakban, azaz a nyilvánosság és a magánélet közti ellentét antik minta szerint nem létezett. A középkor nyilvánossága reprezentatív volt, résztvevői nem a népért, hanem a nép előtt reprezentáltak, azaz nyilvánosan saját személyükön keresztül képviselték a státust, a hatalmat. E nyilvánosság közönsége nem keveredett vitába a hatalmat gyakorlókkal; csak ideiglenesen volt összehívva, és feladata a csodálat, ünneplés, éljenzés volt.⁵ Az árucseré elterjedése és a nagy nemzeti piacok létrejötte kapcsolatot létesített az azelőtt egymástól elszigetelt embercsoportok között, fokozta a hírek, információáramlás iránti szükségletet. A létrejövő újságok alapvető feladatává vált a véleményformálás; vitatéma lett az állam, a kormányzat tevékenysége is. A tömeges és rendszeres híráramlás kialakulásának feltételeként meg kell említeni a technikai fejlődés vívmányait is: a nyomtatást és a közlekedési, hírközlési eszközök fejlődését, ezenkívül a postahálózat fejlődését is.

A középkorban a véleményformálódásban döntő szerepe volt a vallásnak, az egyház által szabályozott érték- és normarendszer és a közösségi kontroll határozta meg az egyének reakcióit. Az egyház dogmái által szabályozott gondolkodásmód egységességét a reformáció megjelenése törte meg. Az új ideológia a belső vallásosság, a szubjektív meggyőződés és az egyén szerepének hangsúlyozása révén elindította az individualizációs folyamatát.

Az új eszmék megjelenése nyomán véleménykonfliktus keletkezett a lakosság tömegei körében; megszűnt a katolikus egyház monopol-, véleményformáló szerepe. A reformáció a belső vallásosság eszméjéhez kapcsolódóan egy széles olvasóközönség kialakulását segítette azáltal, hogy vernakuláris nyelven elérhetővé tette a Bibliát. A 18. század folyamán a vallásos irodalom mellett kialakult a világi; az olvasni, és írni tudás széles körű elterjedésével párhuzamosan kialakultak a kapcsolódó társadalmi intézmények: az írás professzionalizálódott (Speier, 1950).

A kapitalista termelés és a piaci viszonyok adta feltételek kialakulásával egyre fontosabbá vált az egyéni kezdeményezőkézség és a racionális gondolkodásmód. A vallásos gondolkodás egyre kisebb szerepet kapott a társadalom életében, a szekularizáció folyamata átformálta az emberképet. Kialakult az individualizmus előtti világ védelmező és egyben korlátozó kötelékeivel szakító modern ember, aki számára e szabadság megteremtette a függetlenség és a racionalitás lehetőségét.⁶ Így az egyház által szabályozott gondolkodású, tradicionális kisközösségekben élő ember helyett az újkorban kialakult a szuverén ítélőkészségű, csoportkötelékeitől megszabadult, racionálisan mérlegelő ember képe.

1.2. A modern közvélemény fogalmának megjelenése

Az európai társadalom intézményes változásai a közvélemény mint prominens politikai tényező kialakulásához vezettek. A 17–18. századra a tőkés termelés elterjedését és az európai polgárság felemelkedését kísérő folyamatok eredményeképpen létrejött a nyilvános szféra. Fokozatosan kialakultak a véleménycsere intézményei, a kávéházak, szalonok, tudós asztaltársaságok, ahol a polgárság kritikát gyakorolt az abszolutista állammal szemben. A polgári nyilvánosságot Habermas közönséggé összegyűlt magánszemélyek világaként fogja fel, melynek résztvevői a társadalom írni-olvasni tudó, művelt rétegei voltak. A polgári nyilvánosság közönsége a véleménysajtó kialakulásával öntudatra ébredt, és a közhatalom ellenőrzésének igényével lépett fel a nyilvánosság előtt. Ezen öntudatra ébredési folyamat részeként alakult ki a közvélemény fogalma: felismerése, megnevezése és jelentőségének elismerése által elkezdődött a közvélemény intézményesülése. A polgárság tagadta a fennálló uralom elvét, és a hagyományos helyett a legitimáció új – a közvéleményre alapuló – formáját követelte. A liberális demokráciában a közvélemény legitimációs forrássá vált; alkotmányjogi kategória szintjére emelkedett (Angelus, 1983).

A liberális politikai ideológiában a közvélemény a kormányzati döntések forrásaként és egyben kontrolljaként jelenik meg. Ahogy a liberális kapitalizmus elképzelései szerint az önálló, saját érdeküket követő ártermelők cseréjéből létrejön az önszabályozó piac, úgy a liberális demokrácia ideológiája szerint a saját nézetekkel rendelkező állampolgárok vitája során kialakul a közvélemény. A piac logikájával analóg módon a vita sajátos szabályrendszere – a részvétel elvi nyitottsága, a vitázók társadalmi és gazdasági helyzetől független egyenlősége, a véleménynyilvánítás teljes szabadsága és a racionális érvek döntő szerepe – szavatolja a végeredmény – a közvélemény – racionalitását. Az érvek és ellenérvek nyilvános vitájának záróaktusa a szavazás, amelyre azok jogosultak, akik egyébként részt vesznek a nyilvános vitában is (Habermas, 1993). A racionális közvélemény uralma a parlamentáris demokrácia politikai mechanizmusán keresztül válik biztosítottá. Az a követelmény, hogy a demokratikus döntéshozatali folyamatokban elfogadott törvények az állampolgárok többségének helyeslésével találkozzanak, a többségi elv révén teljesül.⁷ A nyilvánosság, a sajtó feladata, hogy az állampolgárok a szükséges információk birtokába kerüljenek, és a döntéshozatal teljes folyamatáról tájékozódhassanak. A liberális demokrácia állampolgára, a „homo politicus” szabad, önálló nézetekkel rendelkezik, tájékozódik a közügyekről, és véleményt nyilvánít róluk; a demokratikus felfogás szerint e politikai képesség természetes adottság, minden ember birtokában van.⁸

1.3. A közvélemény fogalmával kapcsolatos kritikák

Az átlagember politikai irányítási képességét érintő kételyek már Platónnál megjelentek, és végigkísérték a felvilágosodás korszakát, a nagy demokratikus elméletek születését is. Walter Lippmann szerint a demokrácia nem néz szembe azzal a problémával, hogy az emberek fejében levő képek nem felelnek meg a külvilágnak; a belső kép rendszeresen félrevezeti az embereket a külvilággal kapcsolatos ügyeik intézésében. Ez egyrészt annak köszönhető, hogy korlátozott lehetőségeink vannak a tényekhez való hozzáférésre: a társadalmi érintkezés korlátai, a cenzúra intézménye, az idő behatároltsága, a hírek sűrítéséből eredő torzulás, a rendelkezésünkre álló szókincs szűkösége mind akadályozhatják a tájé-

kozódást. Másrészt a hozzánk eljutó híreket az önérdék által befolyásolt értelmezés, a sztereotípiák, előítéletek és félelmek szűrőjén át észleljük. A naprakész politikai ismeretek megszerzésének azonban az érdeklődés hiánya is útjában áll: az átlagember kevés pénzt és energiát hajlandó abba fektetni, hogy megismerje a közvetlen környezetén kívül eső világ híreit. Lippmann hasonlata szerint az átlagpolgár napjainkban „leginkább úgy érzi magát, mint a nagyothalló néző a hátsó sorban, akinek követnie kellene a színpad rejtélyeit, de nehezére esik ébren maradni” – idézi Price (1992).

Lippmann kortársa, Dewey szerint a fő problémát nem az átlagember politikai képességeinek hiánya jelenti, hanem a megfelelő források hiánya; a köznép alkalmas lehet a demokratikus uralomra jól működő tömegkommunikáció esetén.

Az átlagember politikai képességeivel kapcsolatos kételyek szorosan összefüggenek azzal a felismeréssel, hogy a közvélemény fogékony a meggyőzés nem racionális, emocionális eszközeire, ki van téve a manipulációnak. A fasiszta rezsim európai hatalomra jutását és a második világháborút követően számos szociálpszichológiai kutatás foglalkozott a befolyásolás és propaganda, a tömegkommunikáció és a csoportdinamika kérdéseivel. Eredményeik kiábrándítóak a demokratikus ideológia racionális közvélemény-felfogását illetően.

Freud óta világossá vált, hogy az ember racionalitására vonatkozó elképzelések leginkább fikciók; a modern pszichiátria létrejötté ugyan megnyitja az utat az emberi szenvedélyek mélységeinek meglátására, azonban a személyiség általános manipulálására képessé válva veszélyeket rejt magában.

Festinger⁹ megfigyelte, hogy az ember vélekedései, attitűdjei és cselekvései általában konzisztensek egymással. Hipotézise szerint amennyiben mégsem áll fenn a konzisztencia, motiválttá válik ezen állapot megszüntetésére. Disszonancia esetén az egyén hajlamossá válik, hogy elkerüljön bizonyos információkat, amelyek fokozhatják a disszonanciát; előfordulhat az is, hogy a disszonáns viszonyban érintett valamely kognitív elemet megváltoztatja, esetleg helyette új elemet hoz létre, amely konzisztens a meglévő tudásával.

Aronson¹⁰ Festinger és Maccoby kísérletét bemutató rávilágít arra, hogy egy sajátjával ellentétes álláspontú előadó meggyőzési szándékának kitett hallgatóság ellenérvei jelentősen megcsappannak, ha a figyelmüket valamilyen módszerrel (e kísérlet esetében egy háttérben vetített némafilm segítségével) elterelik. A tömegkommunikáció, meggyőzés és propaganda hatásait vizsgálva rámutat, hogy a híradók elsődleges célja nem a tájékoztatás, hanem a szórakoztatás; a szerkesztők szerepe pedig igen jelentőssé válik annyiban, amennyiben feladatuk annak kiválasztása, hogy mely események szerepeljenek a hírek között.

Habermas *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozásának* utolsó fejezetében reflektál arra a jelenségre, hogy a közvélemény mint manipulálható entitás szociálpszichológiai kutatások tárgyaként jelenik meg. Rámutat a közvélemény mint államjogi fikció jelentésének kettősségére: a kritikai publicitás kontextusában a politikai hatalom kritikai fórumaként, a manipulatív publicitás kontextusában pedig receptív fórumaként jelenik meg.

A közvélemény uralmának elve a polgári demokráciában számos kritikus szerint az elit uralmát biztosítja. Marx a közvéleményt hamis tudatként leplezi le, amely a polgári osztályérdek álcája; a vélemény nem független megalkotóinak társadalmi helyzetétől. A kapitalista társadalomban hiányoznak a felemelkedés egyenlő esélyei, így nem mindenki érheti el a nyilvánosságban való részvételhez szükséges tulajdonosi státust, vagyont és mű-

veltséget (Habermas, 1993). A közvélemény racionalitása tehát mind az általános hozzáférés, mind a hatalmi viszonyoktól független megjelenés pontján sérül.

Devine¹¹ Almond piramismodelljét alapul véve a társadalom négy szintű tagoltságát mutatja be: a hierarchia csúcán a vezetők állnak, közvetlenül alattuk helyezkedik el a politikai és véleményelit. A harmadik szintet a tájékozott és érdeklődő „figyelő közönség” (*attentive public*) képezi, a legalsó szintet pedig az általános tömeg alkotja, amely a véleménynyilvánításnak pusztán jogi eszközeivel élhet, azonban kulturális hátrányai következtében nem vesz részt a közéleti kommunikációban.

Annak kérdése, hogy az egymással ellentétes egyéni vélemények miként válnak közvéleménnyé, a liberális politikai filozófia egyik központi problémája volt. A klasszikus liberális felfogást a többségi elv szempontjából bírálók megkérdőjelezték, hogy a sok eltérő véleményen levő állampolgár nézetei valóban egy racionális, a közjót elősegítő közvéleménnyé állhatnak össze. A többségi elven működő demokrácia magában hordja a közép-szerűség eluralkodásának veszélyét. Tocqueville¹² a többség zsarnokságát látta abban a rendszerben, ahol a domináns többséggel szemben védtelen marad a kisebbség. A *demokrácia Amerikában* című művében felhívja a figyelmet arra, hogy azáltal, hogy a törvényhozó testület tagjait a nép közvetlenül és rövid időtartamra nevezi ki, nem pusztán a választók általános nézetei válnak döntő tényezővé, hanem napi szenvedélyeik is. Landshut jellemzése szerint a tömegdemokráciában a racionális közvéleményt helyettesítő hangulatszerű hajlam „úgy hat, mint a csúszó rakomány a himbálódzó hajón” (Habermas, 1993).

A konformitás és a többséghez való alkalmazkodás problémája állandó témája a társadalomtudományoknak a 20. században is. Noelle-Neumann¹³ hallgatáspirál-elmélete e kérdéskört vizsgálja; kritikája azon a hipotézisen alapul, hogy a közvélemény alakulásáról kialakult képzetek befolyásolhatják a közvélemény tényleges alakulását. Az emberek közvéleményről kialakított kvázistatisztikai percepciója befolyásolja a kommunikációt: az önmagukat a többségi véleményt osztónak tartók csoportja hajlamosabb a véleménynyilvánításra, mint az önmagukat kisebbséginek érzők. E kommunikációs magatartás megváltoztatja a percepció viszonyait: a többség a valósnál nagyobbként, a kisebbség pedig még kisebbként tűnik fel, e kölcsönhatás teszi a folyamatot spirálissá. A szerző szerint a konformizációs folyamat mozgatója az izolációtól való félelem, amely a kisebbség visszahúzódását motiválja.

2. A KÖZVÉLEMÉNY MINT KUTATÁS TÁRGYA

2.1. A közvélemény-kutatás története

A közvélemény-kutatás kezdetét általában az 1936-os amerikai elnökválasztással és George Gallup személyével kapcsolják össze, vagyis az első statisztikai mintavételre alapuló közvélemény-kutatás végrehajtásával. A közvélemény vizsgálatának története azonban ennél korábbra nyúlik vissza.

A közvélemény-kutatás mint tudományos terület keletkezése olyan társadalmi problémákhoz köthető, amelyek felkeltették az adott terület iránti tudományos érdeklődést, motiválták a kutatást. Az ipari forradalom, az urbanizáció problémái általánosságban ösztönözték a társadalomkutatás fejlődését, a tömegtársadalom megjelenése, a politikai problémák

intellektuális megközelítésének igénye pedig a közvélemény fogalma felé fordították az érdeklődést.¹⁴ Az új kutatási terület születését a nagy elméleti spekulációk időszaka követte: a területet megnyitó tudósok számára tág tér állt rendelkezésre az elméletalkotásra: a közvélemény-kutatás területét Bryce, Lippmann, Lowell, Tönnies és Bauer alapozták meg hasonlóan nagyszabású elméleteikkel, mint amilyen Freudé a pszichológiában vagy Comte-é a szociológiában.

Később a nagy elméleti tételek ellenőrzésének igénye ösztönözte az empirikus adatgyűjtés beindulását. A húszas évek végén és a harmincas évek elején számos – más célból gyűjtött adatok másodelemzésére épülő – tanulmány született a közvélemény kutatásának területén. A nem tudományos célból gyűjtött adatok azonban elégtelennek bizonyultak, így a figyelem az adatgyűjtés módszerei felé fordult.

A közvélemény-kutatás történetének következő időszakát a módszertan fejlődése jellemzi, amely mind a mérés és kvantifikálás, mind pedig az elemzés területét érinti. Noha a harmincas évek előtt is léteztek ún. „próbaszavazások”, amelyek a választási eredményeket kísérelték megjósolni, a közvéleménnyel kapcsolatos empirikus kutatások még nem voltak képesek leküzdeni a vizsgálandó népesség körének meghatározása és a vélemény belső állapot voltából adódó megismerhetetlensége kapcsán felmerülő problémákat. E nehézségeket a valószínűségi alapokon nyugvó, statisztikai mintavételen alapuló interjú módszer „feltalálása” oldotta meg. George Gallup az 1936-os amerikai elnökválasztás alkalmával az általa kidolgozott mintavételi eljárást alkalmazva mindössze 3000 ember megkérdezésével adott sikeres előrejelzést a szavazás végeredményére vonatkozóan. Módszerének sikerét kiemelte, hogy a szintén előrejelzést készítő *Literary Digest* folyóirat tízmillió kiküldött kérdőív és kétmillió-négyszázezer beérkezett válasz feldolgozását követően tévesen jósolta meg a győztest.¹⁵ A mintavételes interjúmódszer születése nyomán a kapcsolódó módszertani irodalom is nagyot fejlődött: a mintavétel, kérdezés, interjú, kérdőívszerkesztés, skálakészítés és kutatóelemzés témái megjelentek a társadalomtudományos munkákban.

Gallup sikeres választási prognózisát követően nemcsak az Egyesült Államokban, hanem Európában is elterjedt a statisztikai mintavételen alapuló közvélemény-kutatás: elkezdődött a terület intézményesülésének korszaka. 1937-ben és '38-ban Gallup-intézeteket hoztak létre Angliában és Franciaországban is, majd intézetek alakultak Ausztráliában, Dániában, Kanadában, 1945 után Németországban és Olaszországban.¹⁶ A választási eredmények előrejelzése a médiában megalapozta az intézetek megbízhatóságát, presztízsét. A prognózis lehetőséget ad számukra annak demonstrálására, hogy módszerükkel bármely véleményt képesek mérni, hiszen a szavazás végeredményének, a gyorsan változó közvéleménynek a megbecslése mindig is különlegesen kockázatosnak számított a politika számára. Az intézményesüléshez hozzájárult a felmérés összekapcsolása a népuralom demokratikus ideáljával: pártolói szerint a közvélemény-kutatás kompenzálni képes a politikai képviselő korlátozottságát az olyan társadalomban, amelyben bebizonyosodott a közvetlen demokrácia lehetetlensége. A közvélemény-kutatás a választók és képviselőik közti távolság demokratikus ellensúlyozását nyújthatja a modern társadalmak számára; Gallup szerint a felmérések eredményeit a kormányzat egyenesen „a nép rendelkezésének” tekintheti.¹⁷

Azóta – bár presztízsüket és megbízhatóságukat az intézetek a politikai közvélemény-kutatásból és főként a választási előrejelzésekből nyerik – a nagyobb intézetek fő bevételi forrásává nem a politikai közvélemény-kutatás, hanem a piackutatás vált. Bevételüknek – ahogy azt az intézetek szívesen hangoztatják – 90-95%-át a piac- és marketingkutatás, retailkutatás, valamint média- és reklámkutatás teszi ki (Fischer, 2001).

Nem sokkal később, mikor ráébredt az eredményekben rejlő politikai lehetőségekre, a sajtó is elindította a saját kutatási megrendeléseit. A média, amely már a vélemény-sajtó korszakában is a közvélemény szócsövéként jelenítette meg magát a nyilvános szférában, a közvélemény-kutatási adatok publikálása révén immár a tudományosság meggyőző erejét is latba vetve fejezhette ki a nép szuverén akaratát. Az intézetek és az újságok közti szerződések hivatottak biztosítani az eredményeknek – és az intézetek nevének – a bemutatását helyi, regionális és országos szinten. Mivel néhány intézet kutatási eredményeit rendszeresen közölni kezdte a sajtó, erős kötelékek alakultak ki a média és a közvélemény-kutatás között. A választási előrejelzések a megismerés különleges lehetőségével kecsegtetik a médiát: úgy érezhetik, képesek megelőlegezni egy hírt még bekövetkezése előtt. A közvélemény-kutatások eredményeinek virtuális tényként való alkalmazása lehetővé teszi, hogy a sajtó orgánumai megkülönböztessék terméküket a konkurenciától, így a szondák az orgánumok közti – a közönség megnyeréséért folyó – verseny eszközei is.¹⁸

A mintavételes közvélemény-kutatás elfogadása és szorgalmazása elsősorban üzleti, és a kormány tevékenységéhez kötődik; mint tudományterület rendkívül lassan vált elfogadottá az egyetemeken. Az alakuló szakmai szervezetek jellegzetessége volt, hogy mind a tudományos, mind az üzleti terület képviselői megjelentek az elnökségben. Az üzleti tevékenység és tudományos munka között félúton elhelyezkedő közvélemény-kutatásnak Berelson (1977) felrója, hogy a módszerbe vetett nagyfokú bizalom következményeképpen túl nagy intellektuális mobilitás jellemzi a szakmát; képviselői tipikusan nem főállásban művelik, így a távolság kutató és tárgy között megnőtt: a közvélemény-kutatók nem élnek „tárgyak bűvöletében”.

A közvélemény-kutatás területét eközben a történelem és a politológia felől a viselkedéstudományok irányába történő eltolódás jellemzi; míg a közvéleménynek a politika alakulására tett hatására irányuló tudományos érdeklődés láthatóan megcsappant, addig a közvélemény befolyásolására irányuló figyelem növekedett. Berelson e jelenség fő okát a módszer dominanciájában látja: a társadalomkutatás módszerének ismerői „a tárgy szellemi birtoklását is átvették” (Berelson, 1977). A közvélemény-kutatás módszerének hatása a politikatudományra is visszahatott: a „közvélemény” helyett a „politikai viselkedés” vált a kutatás tárgyává. A közvélemény-kutatások elterjedésével párhuzamosan a vizsgált témák rendkívül szerteágazóvá váltak: a szellemi és fizikai egészség, a vallás, a törvénykezés, a népesedés, az orvosi gyakorlat, a polgári jogok és a szakszervezeti politika egyaránt szerepelnek a közvélemény-kutatással foglalkozó szakmai társaságok programjain.

A tudományterület fejlődése azonban kritikus időszakhoz ér: hatalmas adatmennyiség és finom elemzési módszerek állnak rendelkezésre, az elmélet azonban részekre esik szét. Berelson megállapítása szerint a közvélemény-kutatás 1955-re technikáivá, mennyiségivé, ateoretikussá, szétszabdalttá, modernizálttá és „team”-esítetté vált, azaz sok más tudományághoz hasonlóan amerikanizálódott.

A hatvanas években az európai közvélemény-kutatás területén történt néhány változás: megindult a politikai viselkedésre, attitűdökre irányuló kutatás egyetemi keretek között; majd később a választási kutatásokhoz kapcsolódóan a norma- és értékváltozásra irányuló kutatás is. A létrejövő szakmai szervezetek (például: ESOMAR, WAPOR) az addig csak az egyetemek érdeklődési területét képező médiakutatással is foglalkozni kezdtek.

A közvélemény-kutatás elterjedésére jellemző volt, hogy majdnem minden országban előfordultak olyan botrányok, amelyek egy-egy választási előrejelzéskor előforduló hiba nyomán robbantak ki: az első ilyen eset az 1948-as választási előrejelzés kudarca volt az

USA-ban, az európai tévedések közül pedig példaként említhető az 1965-ös németországi vagy az 1977-es franciaországi választások előrejelzésének sikertelensége. E kudarcok nem csökkentették a közvélemény-kutatás iránti érdeklődést, inkább felerősítették a vitát a demokratikus országokban való szerepével és a szabályaival kapcsolatban (Kruke 2002).

2.2. A közvélemény-kutatás módszerei

A közvélemény-kutató intézetek módszerének egyik fő vívmánya a mintaválasztás logikája: az alapsokaság egy megfigyelt részhalmaza alapján vonnak le következtetést a teljes sokaság tulajdonságaira nézve. Gallup és a *Literary Digest* 1936-os eredményei ráirányították a figyelmet arra, hogy az előrejelzés sikere nem kizárólag a minta méretén múlik.

A sikeres mintaválasztás zálogának a reprezentativitás bizonyult: a mintát úgy érdemes kiválasztani, hogy az bizonyos szempontok szerint hasonlítson a vizsgálni kívánt sokaságra, azaz jól reprezentálja azt. A minta reprezentativitása csak azoknak a szempontoknak az esetében ellenőrizhető, amelyeknél ismeretesek a populációra vonatkozó adatok: ilyen a kérdezett neme, iskolai végzettsége, jövedelme, életkora vagy lakóhelye. Az ellenőrizhető szempontok szerinti reprezentativitás nem garantálja az ellenőrizhetetlenek szerinti, ezért olyan mintaválasztási eljárásra van szükség, amely nem kedvez egyik társadalmi csoportnak sem – bármely szempont alapján különbözzenek is egymástól. E felismerés elvezet a véletlen mintavétel elvéhez, amely a vizsgált populáció minden tagjának egyforma esélyt ad a mintába kerülésre. A véletlen mintavételi eljárások olyan mintákat eredményeznek, amelyekből például egy párt szavazóinak arányát kis hibával meg lehet becsülni, továbbá lehetővé teszik a mintavételi hiba megbecslését. A vizsgálat megbízhatósága a mintavételi hibával van összefüggésben: a véletlen minták esetében megállapítható, hogy adott megbízhatósági szint mellett mekkora lehet az eltérés a mintából kapott érték és a között az érték között, amelyet akkor kaptunk volna, ha a populáció összes egyedét megfigyeljük. Az érvényesség a nem mintavételi hiba mértékén múlik, amely abból fakad, hogy a felhasznált módszer csak korlátozottan alkalmas a vizsgált tárgy felderítésére. E hibátípust az intézetek a megfelelő kérdőív összeállításával, a kérdezőbiztosok alapos kiképzésével és ellenőrzésével, a kérdés módjának helyes megválasztásával igyekeznek kiküszöbölni.

Ha az ismert szempontok szerint különbözik a minta a populációra jellemző értékektől, a közvélemény-kutatók általában a súlyozás eljárását használva teszik reprezentatívvá mintájukat. E módszerrel azt a hibát kívánják korrigálni, amely abból származik, hogy a véletlen mintavétel miatt bizonyos társadalmi csoportok nem a populációbeli arányuknak megfelelően szerepelnek.¹⁹

A közvélemény-kutató cégek által használt módszer lényeges jellemzője a sztenderd strukturált kérdőíves interjúk alkalmazása az adatfelvétel során. A kutatásban egy adott dologgal kapcsolatban keresik a különböző társadalmi csoportokból származó emberek véleményét. Azt, hogy minden megkérdezett ugyanarra a kérdésre válaszolhasson, a sztenderditás követelményével kísérik meg elérni: pontosan ugyanazokat a kérdéseket teszik fel és ugyanazokat a válaszlehetőségeket kínálják fel mindenkinek egységesen, ugyanabban a sorrendben. A megfogalmazás során ügyelnek arra, hogy a kérdés semleges legyen, ne sugalmazzon bizonyos válaszokat. A minta kiválasztásának forrása a populáció tagjainak listája; a mintavétel sikere függ attól, hogy e mintavételi keret tartalmazza-e valóban a vizsgálni kívánt népesség összes tagját. Fontos ezenkívül, hogy az adatgyűjtéskor

mindenkit kérdezzenek meg, aki a mintába került, és csak a mintába kerülteket kérdezzék meg, továbbá az is, hogy a kérdezés módja minél kevésbé torzítsa a válaszokat. E követelmény azonban ritkán teljesül, ugyanis az emberek egy részéhez egyáltalán nem juttatható el a kérdőív, például nincsenek otthon, vagy visszautasítják a felmérésben való részvételt (*unit nonresponse*); másik részük pedig a feltejt kérdések közül néhányra nem ad választ (*item nonresponse*). A nem válaszolók és a válaszolók szociológiailag különbözhetnek egymástól, így a válaszolók nem tekinthetők az egész populációból vett véletlen mintának. A közvélemény-kutató intézetek számos erőfeszítést tesznek annak érdekében, hogy az adatgyűjtés eredményeképpen létrejött minta e problémák dacára megfeleljen a fenti követelményeknek. A *unit nonresponse* problémáját nagyobb minta kiválasztásával vagy illesztett pótcímek használatával kísérlik meg kiküszöbölni a tervezett mintaméret biztosítása érdekében. Az *item nonresponse* esetében a kérdések eltérő formában történő megisméltése és különböző becslési eljárások alkalmazása jelenik meg a leginkább az intézetek kutatási gyakorlatában. Az alkalmazott eljárások azonban nem kezelik a válaszolók és a nem válaszolók csoportja közti különbségeket.

2.3. A közvélemény-kutatással kapcsolatos kritikák

A modern közvélemény-kutatás demokratikus társadalmakban betöltött szerepe már születésétől kezdve vitatott téma volt, és e viták a közvélemény fogalmának sokkal korábbi-ra visszanyúló ellentmondásaira vezethetők vissza.

A közvélemény-kutatások korai bírálói elsősorban az érvényesség problémájára összpontosítottak, azaz arra, hogy a felmérések valóban azt mérik-e, amit megcélznak – és amit állításuk szerint mérnek –, a közvéleményt, Albig megkérdőjelezte az alkalmazott módszer hitelességét. Egyrészt a mintavételi eljárás alkalmasságát vizsgálta, másrészt az attitűdmérő tesztek módszerének érvényességét. A vélemény és az attitűd sajátos megkülönböztetése ahhoz a megállapításhoz vezette a szerzőt, hogy a vélemények regisztrálása nem lehet hiteles, ha a mögöttes attitűdmintákat nem képes megragadni a felmérés (Splichal, 1997).

Blumer kritikája a közvélemény problematikus operacionális definíciójára hívja fel a figyelmet. A közvélemény-kutatás módszerének fő problémáját abban látta, hogy a mintavételi eljárás a társadalmat különálló egyének pusztá aggregátumaként kezeli, a közvéleményt pedig egyének jellemzőjeként méri, pedig valójában csoportok tulajdonsága; létrejött csoportok közti interakciók terméke. A mintavételi eljárás nem ad garanciát arra, hogy a véleményformálódásban valóban részt vevő személyek kerülnek a mintába, ráadásul különböző csoportokhoz tartozó egyének számára más és más ügyek relevánsak, így a kutatás során számos kérdés megválaszolatlan marad (Splichal, 1997).

Lazarsfeld²⁰ klasszikus hagyomány és empirikus közvélemény-kutatás viszonyát elemző tanulmányában hívja fel a figyelmet arra, hogy fogalmainak tisztázásakor a társadalomtudomány – ellentétben a természettudománnyal – hajlamos érzéketlenné válni a régebbi megközelítési módokkal szemben. Az empirikus véleménykutatás a közvélemény fogalmának érvényességét szűkítette, alkalmazási területét pedig nagymértékben tágította a klasszikus fogalomhoz képest. Láthattuk, hogy a közvélemény koncepciója körüli viták a 18. századra nyúlnak vissza, a fogalom komplexitása és homályossága pedig visszavezethető keletkezésének elméletttörténeti előzményeire. Lazarsfeld meglátása szerint a változó történelmi helyzet összetettsége mutatkozik meg a fogalom meghatározásának bizonytalanságában; zavar ke-

letkezett a megfigyeléseket rögzítő és a megfigyelések elemzésére szolgáló nyelvhasználat között. A klasszikus hagyomány képviselőinek kritikája szerint a közvélemény-kutatások nagyobb konceptuális tisztaságának ára bizonyos súlyos filozófiai és empirikus problémák háttérbe szorítása; a részletekben elvesző empirikus kutatóktól igen keveset tudunk meg a véleménymegoszlás keletkezéséről és a közvélemény politikában játszott szerepéről.

Habermas (1993) rámutat azokra a dimenziókra, amelyeket a pozitivisták szemléletű empirikus módszertani fejlődés eltávolított a közvélemény klasszikus történeti fogalmából: a „köz” „tömegé”, majd szociális és történelmi előfeltételeit nélkülözve „csoporttá” vált. A vélemény fogalma azonosult először a vitás kérdésben történő megnyilatkozással, majd az attitűd kifejezésével, végül magával az attitűddel: így a véleménynek verbalizálnia sem kell, a fogalom viselkedési módokat is magában foglal. A csoportvélemény akkor nevezhető közvéleménynek, ha uralkodó véleménnyé válik; e meghatározás a közvéleményt olyan mennyiségre vezeti vissza, amely a nyilvános és magánszféra, illetve az ésszerű kommunikáció és irracionális azonosulás megkülönböztetéseivel szemben semleges. A csoport kommunikációs folyamatai ki vannak téve az „opinion leaderek” és a tömegkommunikáció befolyásoló erejének. Schmidtchen felfogása szerint a közvélemény-kutatás feladata, hogy visszacsatolást nyújtson a politikai vezetés számára, így lehetővé tegye a lakosság viselkedésének és a politika célkitűzéseinek összhangba hozását.

Ginsberg a közvélemény-kutatás és a demokrácia nem kapcsolódik össze a felmérések által implikált és a demokratikus közvélemény-fogalom eltérése miatt: a szondák előhívott véleményt mérnek, nem önként kifejezettek; spontán fellépés helyett megszorított választ figyelnek meg: az egyének elvesztik a kontrollt a vélemény tárgyának meghatározása felett. A közvéleményt aktív, viselkedésbeli tényező helyett attitűdként kezeli, csoportjellemző helyett egyéni attribútumot rögzít. A felmérések e tulajdonságai miatt a szerző úgy látja, a szondák dominanciája a közvélemény kifejezésében a közvélemény domesztikációját és pacifikációját segíti elő. Ha a nyilvános kifejezés költségeit maguk a vélemény birtokosai fedezik, a szélsőséges és erőteljes vélemények nagyobb valószínűséggel kerülnek nyilvánosságra. Amennyiben a költségeket külső forrásból fedezik, mint a szondák esetében, a kevésbé intenzív vélemények jelennek meg inkább. A közvélemény-kutatások beleszütyesztik a határozott nézetekkel rendelkező egyéneket az apatikus tömegbe (Splichal, 1997).

Key a „permisszív konszenzus” fogalmát bevezetve a közvéleményt a konszenzus specifikus formájaként fogja fel. A szondák eredményei olyan emberek véleményét mutatják, akik nem túlzottan elkötelezettek az általuk jóváhagyott vélemény iránt. Fő hiányosságuknak a politikai befolyásolók és aktivista szubkultúrák alulreprezentálását látja, akik jelentős hatást gyakorolnak a közvéleményre. A survey-adatok elemzése nem tér ki a politikai elit szerepének felmérésére, mivel a véletlen mintában nincs a szisztematikus elemzéshez kellő számú személy ebből a rétegből, így nem derül ki, hogy kik a valódi véleményformálók a társadalomban (Splichal, 1997).

A közvélemény-kutatás – mint a kormányzat által fokozottan igénybe vett eszköz a közvélemény megismerésére és ellenőrzésére – a bírálók egy része szerint a populizmus ösztönzőjévé vált. A véleményeszondák betörése a politika terébe megváltoztatta a demokratikus rendszereken belüli erőviszonyokat. Champagne rámutat arra,²¹ hogy a kormányok egyre inkább hagyják, hogy a felmérések eredményei vezessék őket döntéseikben; ezen eljárásuk ráadásul politikailag nem utasítható el, hiszen a demokratikus logikát követi: „ahhoz, hogy megtudjuk, mit akar a nép, valójában csak meg kell kérdezni közvetlenül tőlük, ahelyett, hogy azokat faggatnánk, akik a nevükben kívánnak beszélni!” (idézi Sánchez,

2000). Az erősödő populista politika hangsúlyozottan a nép szava szerint igyekszik cselekedni, dönteni, beszélni. E kontextusban kiemelt szerepet kapnak a véleményszondák, amelyek a populista politikában hatékony tudományos módszerként jelennek meg a közvélemény kifürkészésére. A demokrácia így a nyugati társadalmakban „szondeokráciává” alakul át; a kormányzásnak egy közvetlen formájává, amely arra támaszkodik, hogy a közvélemény-kutatás segítségével szüntelenül mérje az állampolgárok véleményét.²² A szondeokrácia számos veszélyt rejt magában.²³ A felmérések eredményeinek felhasználása valójában csak igen korlátozott – a közvéleményt pusztán a felmérésekben kifejeződő véleménnyel azonosító – értelemben biztosítja a demokratikus részvételt a kormányzásban. A felmérések adatainak publikálása ráadásul gyakran a vitákat helyettesíti azokban a témákban, amelyekről a felmérés szólt. A kormányok azon gyakorlata, hogy a közvélemény-kutatások eredményei szerint kormányoznak, hosszú távon siralmas hatásokkal járhat: szinte ki van zárva annak lehetősége, hogy a társadalmi problémákat mélységükben kezelni tudják, ha a program nem bizonyul népszerűnek az első pillanattól kezdve.

Bourdieu²⁴ közvélemény-kutatásról szóló híres tanulmányában a felmérések mögött álló feltételezések igazságát és egyben a közvélemény-kutatás szűk értelemben vett tudományos kutatás voltát kérdőjelezi meg. A közvélemény-kutatás Bourdieu tanulmánya alapján a politikai fellépés eszköze, amelynek funkciója annak az illúzióknak a fenntartása, hogy az egyéni vélemények egyszerű összegeként előálló közvélemény létezik. Ezen illúzió azt hivatott leplezni, hogy a vélemények állapota erőviszonyok rendszere, és amennyiben az erőpozíciók elleplezése sikeres, biztosítja a politika legitimitásának látszatát. Az illúzió fenntartását a közvélemény-kutatások mögött álló hallgatóságos posztulátumok biztosítják: a közvélemény-kutatók feltételezik, hogy mindenkinek lehet véleménye; a vélemények egyenértékűek, és létezik közmegegyezés a valódi problémák mibenlétét illetően. Bourdieu megkérdőjelezi e három posztulátum igazságát: rámutat, hogy a feltett kérdésekre nem válaszol minden megkérdézett, és nem mindenki értelmezi a kérdéseket politikaiként; valamint hogy a véleménykialakítás egyben állásfoglalás, így a vélemények közti választás egyben csoportok közti választás is. Megállapítja továbbá, hogy a vizsgált kérdéskörök a kereslet törvényeinek megfelelően közvetlenül kötődnek az aktuális politikai kérdésekhez; így a problematika kijelölése részrehajló. A közvélemény-kutatás a választásokhoz hasonlóan jár el, amikor sok kérdés helyett egy kérdést tesz fel („Egyetért-e XY-nal?”), és az osztályhelyzettől függő válaszokat összegez. Az összegzett válaszok már nem függenek az osztályhelyzettől, így az eljárás alkalmas eszköze a konfliktusok jelentőségének, csökkentésének és ezáltal a társadalmi rend fenntartásának.

3. KÖZVÉLEMÉNY-KUTATÁSOK ÉS NEM VÁLASZOLÁS

3.1. A nem válaszolás értelmezésének lehetőségei

Az a tény, hogy a közvélemény-kutatások során a megkérdézettek egy része nem nyilvánít véleményt minden feltett kérdés kapcsán, régóta a kérdőíves felméréssel foglalkozó kutatók látóterében levő probléma. A jelenséggel foglalkozó cikkek, kutatások nagy részében a „nem válaszolás” mint a mérés problémája jelenik meg, így a figyelem

a mérés e hibájának statisztikai vagy kérdőív-szerkesztési technikák segítségével történő kiküszöbölésére irányul. Az első ilyen irányú vizsgálódások a 20. század első felében A. L. Bowley és Burnett-Hurst nevéhez fűződnek, és a módszertani-statisztikai érdeklődés azóta sem csökken.²⁵ A téma iránti nagyfokú tudományos érdeklődés ellenére a jelenség meghatározásával kapcsolatos problémák sokáig nem kaptak figyelmet. A „nem válaszolással” kapcsolatos tanulmányok különböző módokon utalnak a vizsgált jelenségre: egyes szerzők „válaszadási arányokat”, mások „hiányos adatot” vagy „nem teljes mintát” elemeznek vizsgálódásaik során. A „nem válaszolás” fogalma a szakirodalomban utalhat egyrészt a „unit nonresponse”-ra, másrészt az „item nonresponse”-ra; mindkét esetben azonban a „nem válaszolást” hibafaktornak tekintik. A statisztikai szoftverek a hiányzó adatok kezelését páronkénti vagy esetenkénti törléssel végzik el; a statisztikai szakirodalom azonban olyan módszereket javasol, amelyek a megkérdezett egyéb válaszai alapján becslést adnak a hiányzó válaszra vonatkozóan: erre példa az egyszerű imputáció, a többszörös imputáció a bayesi következtetés, regressziós becslés és latens változóelemzés²⁶ technikája (Pilmis, 2005).

A módszertani aspektushoz képest jóval kevesebbet tudunk a nem válaszolás által felvetett ismeretelméleti problémákról és a jelenség komplex társadalmi okairól. E megközelítés a kérdőíves felmérés kontextusában előforduló „nem tudom”-ot a kérdésre adott legitim, jelentésteli válaszként értelmezi, így lehetőséget nyújt arra, hogy a jelenséget tágabb társadalmi összefüggéseiben vizsgáljuk. A véleményszondákkal kapcsolatos az 1970-es években kibontakozó episztemológiai kritika számára a jelenség a tudományos módszer alkalmasságát kérdőjelezte meg.²⁷ Később, az 1990-es években újraeledő kutatások során a véleménymérés helyett a tudás és ismeretek mérése felé fordult a figyelem: felmerül a „nem tudom” válaszok tudásszociológiai nézőpontú megközelítése. A „nem tudom” válaszok különböző szinteken értelmezhetők: az egyén szintjén a válaszadás motivációi s a kutatási témához való viszonyulás, a kognitív folyamatok, a memória kérdése merülnek fel; az interakció szintjén a választ a társadalomtudományi kutatás kontextusában értelmezhetjük: elhangzása egy az interakcióban álló felek viszonya által meghatározott kommunikációs helyzetet feltételez: e megközelítés a válaszadás identitáskifejező szerepére hívja fel a figyelmet. A szituáció szintjén meghatározható, hogy a kérdések milyen mértékben felelnek meg a válaszadó érdeklődésének; végül a társadalmi szintű elemzés pedig az interakcióban részt vevő felek közti hatalmi viszonyra reflektál (Jodelet, 1996).

Az alábbiakban néhány a „nem tudom” válaszok értelmezésével foglalkozó kutatás empirikus – kvalitatív és kvantitatív – módszereinek és a főbb eredményeinek bemutatására vállalkozom. A „nem tudom” válaszok mögötti jelentések magyarázatára irányuló vizsgálatok egyaránt különböznek témájuk, elemzési kereteik, módszereik és következtetések tekintetében.

Nem válaszolás és a megszólaláshoz való jog tudata

A közvélemény nem létezik című tanulmányban Bourdieu értelmezése empirikusan ellenőrizhető hipotéziseket tartalmaz; négy fontos megállapítást tesz a nemválaszolási arányok eloszlása kapcsán: i) a nemválaszolási arány általában magasabb a nőknél, mint a férfiaknál, és politikai kérdések esetén ez a különbség még nagyobb; ii) a magasabb ismeretszinthez kötött kérdések esetében megnő a különbség az eltérő iskolai végzettségű csoportok nemválaszolási arányai között; iii) etikai problémák esetében kevésbé térnek el egymástól a különböző társadalmi osztályok nemválaszolási arányai; és iv) a valamely

csoportban feszültséget kiváltó kérdések esetében magas a nemválaszolási arány az adott csoportban. A választások hallgatólagos filozófiáját követő, „fantasztikusan izgalmas jelentőségű elméleti művelet”-nek nevezi Bourdieu (1997) a közvélemény-kutatók azon döntését, hogy a nem válaszolók kiszűrése után számolják ki egy adott kérdésre adott válaszok arányát.

E gondolatmenet és az ehhez kapcsolódó empirikus elemzés jelenik meg a *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste* (A megkülönböztetés) című művének „Kultúra és politika” című fejezetében.²⁸ Bourdieu megállapítja, hogy a kérdőíves felméréseknél gyakran nagyarányú „távolmaradás” figyelhető meg a politikai kérdéseknél, és ez a távolmaradás jelentősen különbözik a nem, életkor, iskolai végzettség, foglalkozás, lakóhely és politikai hovatartozás tekintetében; a közvélemény-kutatók azonban semmilyen konklúziót nem vonnak le e megfigyelés kapcsán. Bourdieu felveti, hogy a távolmaradás nem „hiba a rendszerben”, hanem funkciója van a liberális demokrácia működésében: hozzájárul a fennálló rend fenntartásához.

A felmérések mindenkit egyformán személyes vélemény megformálására kérnek, azt feltételezve, hogy a feltett politikai kérdést nemcsak mindenkinek joga van, hanem mindenkinek módjában is áll politikaiként értelmezni és politikai elvek alapján megválaszolni. Bourdieu a kérdőív egy kérdésére való választást kereslet és kínálat találkozásának látja: az egyik oldalon az ideológia előállításának mezője áll, amely a szociális világról való gondolkodás eszközei előállításának színtere; a legitim problémák itt definiálódnak. A másik oldal a társadalmi ágenseké, akik különböző pozíciókat foglalnak el az osztályviszonyok mezőjében; pozícióikat a politikai kompetencia kisebb vagy nagyobb mértéke határozza meg. A kérdés megválaszolása egyrészt attól függ, hogy az ágens képes-e politikaiként értelmezni a kérdést, másrészt attól, hogy kompetensnek érzi-e magát a kérdésben, társadalmilag felismeri-e a kompetenciát.

A közvélemény-kutatások eredményeinek közlésekor általában feltételes valószínűségekkal találkozunk, amely kifejezi, hogy mekkora az adott vélemény valószínűsége abban az esetben, ha létezik vélemény egyáltalán az adott kérdésben. Az abszolút valószínűség azonban attól is függ, hogy mekkora a feltétel, azaz a vélemény meglétének valószínűsége.

A válaszadás valószínűsége pedig a kérdés (illetve az általa meghatározott szituáció) és az adott kompetenciájú ágens viszonyán múlik. Ez a kapcsolat azonban nem közvetlen: a valóság és a reprezentációk közti kapcsolat a diszpozíciókon keresztül jön létre, melyek az adott pozíciókhoz tartozó valószínűségek internalizált formái. Így például az iskolai végzettség és a válaszadási hajlandóság kapcsolatának magyarázata során nem elégséges az iskolai végzettség által garantált – a politikai diskurzus megértéséhez szükséges – képesség számbavétele; fel kell ismerni az iskolai végzettség szimbolikus jelentőségét, amely feljogosít a politikai diskurzusban való részvétellel. A politikai megszólalásra való hajlandóság a megszólaláshoz való jog tudatával arányos: a reprezentatív mintán belül így bizonyos önszelekció valósul meg. A közvélemény-kutatások során olyan kérdéseket kényszerítenek a megkérdezettek, amelyeket egy részük spontán módon sohasem fogalmazott volna meg. Ezáltal azelőtt nem létező véleményeket hívnak elő a válaszadókból.

A személyes véleményre való igény az individualizmus terméke, a vélemény kialakításának szociális feltételei pedig nem egyenlők. A munkásosztály számára Bourdieu szerint ilyen körülmények között nem marad más lehetőség, mint a teljes kivonulás vagy hallgatólagos bizalom a szószólókban („...chooses its speech in choosing its spokesman”).

Nem tudás és közéletből való kizárás

A közügyekre vonatkozó kérdések kapcsán kinyilvánított nem tudást kvalitatív módszerek segítségével vizsgálja Helene Joff és Robert Farr.²⁹ A kinyilvánított nem tudást összefüggésbe hozzák bizonyos társadalmi csoportok – kiemelten a nők és a fiatalok – közügyekből való kiszorulásának társadalomtörténeti hagyományaival. A 17–19. században, a nyugati társadalmakban az individualizmus felemelkedése, a szabadság és az egyenlő jogok eszméjének születése megteremtette a racionálisan gondolkodó ember képét és az ennek megfelelő politikai rendszer, a részvételi demokrácia modelljét. A habermasi nyilvános szféra racionálisan érvelő, tájékozott, jogokkal rendelkező polgára azonban a 21. életévét betöltött férfi volt, a nők és a fiatalok politikai részvételének igénye nem jelent meg az eredeti elképzelésben. A közügyekre vonatkozó kérdésekre adott „nem tudom” válaszok értelmezhetők a politikai részvételből való kizárás jelenségével összefüggésben.

A vizsgálat során félig strukturált mélyinterjúk készültek, amelyek az egyén közügyekhez, közéleti eseményekhez való viszonyára fókuszáltak; az interjúalanyok között egyenlő arányban szerepeltek skótok és britek, idősek és fiatalok, illetve férfiak és nők. A kvalitatív kutatás lehetővé teszi, hogy a közügyekkel kapcsolatos „nem tudom” válaszokat a kutató és az interjúalany közti párbeszéd kontextusában lehessen vizsgálni, továbbá megismerhetővé teszi a válaszadó által nyújtott értelmezési és oktulajdonítási lehetőségeket.

Az interjúknál tapasztalt válaszok és kontextusaik elemzése során a szerzők a nemhez és az életkorhoz kötött nem tudás öt, egymást részben átfedő típusát különítették el. A közügyektől való távolságtartás tipikus megjelenése a nők esetében a témához való kapcsolódás hiánya, a szorongást keltő információk elkerülése és a tudatlanság miatt érzett kényelmetlenség. A fiatalok tipikus válaszaiban megjelenik az a gondolat, hogy a fiatalság olyan életszakasz, amikor még nem szükséges a politikai tájékozottság, és szintén tipikus a közügyekkel kapcsolatos közömbösség.

Mit tudunk a nem tudásról? „Nem tudom” válaszok a tudományos ismeretek felmérésében

Turner és Michael a tudományos ismeretek vizsgálata kapcsán foglalkozik a „nem tudom” válaszok jelentésével.³⁰ Exploratív jellegű vizsgálatuk során kétségbe vonják a kérdőíves módszer alkalmasságát a tudományos tájékozottság mérését illetően; állításuk szerint a „nem tudom” válaszok értelmezéséhez elengedhetetlenül szükséges a kérdéseket feltevő kutatók módszertani és episztemológiai elkötelezettségeinek, megismerési érdekének és a kutatás társadalmi-történeti háttérnek az ismerete. A szerzők szerint a „nem tudom” válaszok nem a nem tudás tényére utalnak, hanem a kérdőíves módszer azon jellegzetességére, hogy zárójelbe teszi a kulturális kontextust, az emberek által megtapasztalt valóságot. A szerzők megkülönböztetik a véleményt mérő kérdésekre és a tudást mérő kérdésekre adott „nem tudom” válaszokat. Felhívják a figyelmet arra, hogy a kérdőíves kutatások során gyakran álvéleményeket regisztrálnak a módszer választ követelő volta miatt. Ugyanakkor a „nem tudom” és az „egyik sem” válaszkategóriák sok különböző jelentésű választ tömörítenek magukba, amelyek értelmezését nem teszi lehetővé a módszer. A „nem tudom” válaszok tehát értelmezhetetlenek a tudást mérő kérdőíves felmérések során, továbbá a válaszadásból sem következtethetünk valódi tudásra. Hangsúlyozzák, hogy valójában a kérdőív nem kontextus nélküli mérőeszköz; s a kérdezőbiztosok intézményeket, politikai szereplőket, társadalmi értékeket jelenítenek meg. A „nem tudom” válasz

értelmezéséhez tehát azt kell megvizsgálni, hogy a válaszadó hogyan értelmezte a kérdőíves felmérés és az interjúszituáció kontextusát, továbbá a feltett kérdést e kontextusban. Turner és Michael a kérdőíves módszert mint a civil társadalomba, az életvilágba való beavatkozást fogja fel, és magát a felmérést pedig mint különböző társadalmi intézményeket (például a tudományt) vagy politikai aktorokat reprezentáló entitást.

Konkrét tudományos jelenségek megértésének vizsgálatára irányuló kutatásukban Turner és Michael az ionizáló sugárzásról alkotott mentális képet tanulmányozták a témával különböző kapcsolatban álló interjúalanyok esetében. Az interjúk során a nem tudás diskurzusainak négy típusát különítették el a kutatók. Az első típus, az értelemtulajdonítást nélkülöző nem tudás, melynek kifejezésekor a válaszadók egyszerűen csak tényként közölték a nem tudást, és számos esetben érdeklődésüket fejezték ki a helyes válasz iránt. A második típus esetében a nem tudás a mentális alkattal összefüggésben jelenik meg: a megkérdezettek elmondásuk szerint nem tudják a választ, mert nem tudományos gondolkodásúak, genetikailag alkalmatlanok a tudomány felfogására. A harmadik diskurzustípusban a társadalmi munkamegosztásra való hivatkozás hangsúlyos: a válaszadók úgy érzik, nem az ő feladatuk, hogy tudják a választ, és valójában semmi szükségük nincs az adott információra. A negyedik diskurzusban a nem tudás szabad választásként jelenik meg: a válaszadók számára a tudomány alapvetően periferikus téma. A szerzők e négy válaszolási típus jelenítésének és kontextusának értelmezésével amellet érvelnek, hogy a „nem tudom” válaszok nem feltétlenül utalnak az ismeret- vagy véleményhiány beismerésére; helyesebb volna a kérdőív és a meghatározott válaszlehetőségek adta kontextus visszautasításaként és a diskurzus saját kontextusba való áthelyezésére tett erőfeszítésként tekinteni e válaszokra. Turner és Michael hangsúlyozza, hogy a kérdőíves felmérés közvetítő szerepet tölt be az intézményes aktorok és a közönség között, és nem tekinthető semleges kutatási eszköznek; a kulturális kontextus figyelmen kívül hagyása által elveszti annak lehetőségét, hogy hozzájusson a válaszadók válaszainak valódi jelentéséhez.

*„Nem tudom” válasz a tudományos ismeretek mérésénél:
nemzetközi összehasonlítás*

Martin Bauer egy tudományos ismeretekkel kapcsolatos nemzetközi felmérés „nem tudom” válaszait vizsgálja statisztikai eszközökkel: arra kíváncsi, hogy a különböző országokban milyen szociodemográfiai tényezők hatnak a nem tudás mértékére.³¹ Bauer vizsgálata során a „nem tudom” választ a nem tudás indikátoraként értelmezi, és két tényező függvényeként ábrázolja: a kontextus és a válaszadó állandó jellemzői. A kontextus maga az interjúszituáció, amelyben a kérdés elhangzik, a válaszadó jellemzői pedig azok a viszonylag állandó diszpozíciók, amelyek az adott választ generálják, például nem tudás, félelem, elidegenedettség. A válaszadás verbális megnyilatkozás, a válaszadó és környezet közötti tranzakció függvényeként formalizálható: $NT = f(K, D)$. Ahol NT a nem tudás indexe; K a kontextust és D a diszpozíciókat jelenti. A kérdőíves technika a kontextus sztenderdizálására törekszik, így a képlet $NT = f(D)$ -re egyszerűsíthető. Ezt a lépést azonban fenntartásokkal kell kezelni, mivel a megfigyelő szemszögéből azonos kontextusok a különböző válaszadók szemszögeiből pszichológiailag különbözőek lehetnek; így Bauer vizsgálatát a specifikus kontextusuktól elvonatkoztatott „nem tudom” válaszok elemzésére korlátozza, a „nem tudom” válasz kontextusán belüli poliszémiáját figyelmen kívül hagyva. Az elemzés célja a „nem tudom” válaszok objektív struktúrájának feltárása; annak felderítése, hogy mely szociodemográfiai tényezők hogyan befolyásolják a nem tudást az egyes országok-

ban. Bauer felhívja a figyelmet arra, hogy az elemzés során megoldatlan marad egyrészt az a probléma, hogy a „nem tudom” válasz nem tekinthető a nem tudás egyértelmű indikátorának, másrészt a nem tudás jelentésének sokfélesége nem válik értelmezhetővé kutatásának keretei között.

A statisztikai elemzés során a nem tudás indexét egy természettudományos ismereteket mérő skála segítségével alakították ki: az indexet a skála itemeire adott „nem tudom” válaszok számaként definiálták. Az elemzést többváltozós regressziós modell alkalmazásával végezték el. A modell kilenc szociodemográfiai változója a nem tudás varianciájának körülbelül egynegyedét magyarázta, és mind a nem tudás indexének mediánja, mind a megmagyarázott hányad különbözik országonként: az alacsonyabb industrializációs szinten álló országok esetében a nem tudás szintje magasabb, és a szociodemográfiai változók magyarázó ereje is magasabb. A legerősebb hatású tényezőknek a fogyasztási kategória, az életkor, az iskolai végzettség és a médiafogyasztás bizonyultak: Európában az idősebb, alacsony iskolai végzettségű, szegényebb és híreket kevésbé figyelemmel kísérek gyakrabban nem tudnak válaszolni a tudományos ismeretekre irányuló kérdésekre. Ugyanakkor kiderül: a kor nem lineáris viszonyban áll a nemtudási indexszel: a középkorúak esetében a legalacsonyabb a nem tudás szintje. A kisebb meggyőzőképességű emberek, a rurális lakóhelyen élők és a nők nemtudási indexe magasabb; a vallásosság pedig nem bizonyult releváns tényezőnek. A különböző tényezők szerepe az egyes országokban eltérő mértékű.

Az elemzés tanulságait levonva Bauer módszertani javaslatokat fogalmaz meg a tudományos ismeretek felmérésével kapcsolatban. A kérdőíves módszer a megszokott formájában beépített módon lebeszéli a válaszadót a „nem tudom” válaszról. Ha ehelyett arra biztatnánk a válaszadókat, hogy válasszák a „nem tudom”-ot abban az esetben, ha nem tudják a választ, vagy nem egészen biztosak benne, ugyan növelnénk az NT-számot, azonban javíthatnánk a felmérés validitását. A nem tudás ugyanakkor minden válaszadó számára más és más jelentésű, a kérdőíves kutatás a statisztikai elemzés érdekében pedig homogenizálja az eredendően sokféle jelentésű válaszokat: a válaszkategória kialakítása során a megfigyelő nézőpontja érvényesül. Érdemes lenne az interjúszituáció kontextusát és a válaszadó nézőpontját jobban megismerni annak érdekében, hogy a „nem tudom” válaszkategória mögötti poliszémiát megérthessük: a nem tudás szerkezetét és funkcióját természetes, belülről meghatározott (*self-identified*) csoportokban kellene tanulmányozni mesterséges statisztikai kategóriák helyett. Kvalitatív és kvantitatív módszerek kombinálása lenne a leginkább célravezető: a kvalitatív módszerek segítségével típusokba sorolhatjuk a válaszokat, és a kvantitatív elemzés során megállapíthatjuk e típusok társadalmi csoportok közti megoszlását. A felmérés során feltett kérdés formája szintén fejleszthető: Bauer kombinálná a zárt és a nyitott kérdésformákat; e módszer ugyanis lehetővé tenné, hogy a „nem tudom” választ jelentésével együtt kódolhassa a kutató.

Végül is létezik közvélemény? Bourdieu elméletének tesztelése az ESS segítségével

Oliver Pilmis a nem válaszolást (az item nonresponse-t) hibafaktor helyett bizonyos speciális válaszként értelmezve, a 2004–2005-ös European Social Survey adatai segítségével teszteli Bourdieu nem válaszolással kapcsolatos hipotéziseit. A felmérés a nem válaszolás három típusát különbözteti meg: a válaszmegtagadást, a nem tudást és az egyéb fajta nem válaszolást. Pilmis összehasonlítja az ESS különböző témáit és a vizsgált országok különböző társadalmi csoportjait a nem válaszolások aránya szerint.

A kulturális tőkének az a mennyisége, amely ahhoz szükséges, hogy megfelelő választ vagy véleményt alakítson ki valaki egy kérdés kapcsán, a kérdés témája szerint változik. A nem választást adott politikai kompetenciával rendelkező egyén és adott téma összehasonlításaként felfogva Pilmis a felmérés egyes témáinak kérdéseire adott válaszok, válassz megtagadások, „nem tudom”-ok és egyéb nemválaszadási fajták eloszlását vizsgálta. A politikai és a gazdasági témájú kérdéseket tartalmazó blokkok megválaszolása „nehezebbnek” bizonyult, mint a médiával, egészséggel, társadalmi jóléttel és munkával kapcsolatos blokkok kérdései. A politikai kompetenciával kapcsolatos hipotézis tesztelésére azonban csak abban az esetben nyílhatna lehetőség, ha rendelkezésre állna olyan mutató, amely egy adott kérdés megválaszolásához szükséges politikaalkompetencia-mennyiséget jelezni képes.

Az adatok alapján felveti Pilmis, hogy megkülönböztethető a „nem tudom” választ adók két csoportja: az alacsony szintű politikai ismeretekkel rendelkezők esetében a nem tudás a kérdés megválaszolásához szükséges fogalmi kategóriák hiányával van összefüggésben. Felmerül azonban az is, hogy létezik a „nem tudom” választ adóknak egy másik, magas kulturális tőkével rendelkező csoportja is, akiknél a „nem tudom” válasz azt fejezi ki, hogy véleményük nem illeszthető a megadott válaszlehetőségek közé a maga összetettségében. A válassz megtagadások viszont a politikai vélemény intimitásának megsértésével vannak összefüggésben, és olyan témák esetében szerepelnek magasabb arányban, amelyeknél a társadalmi elvárások valamely válaszlehetőséget előnyben részesítenek. A „nem tudom” válaszokkal kapcsolatos eredmények tehát részben megerősítik Bourdieu hipotézisét, a válassz megtagadások esete azonban úgy tűnik, hogy a politikai kompetenciától különböző tényezőkre vezethető vissza. Pilmis megállapításai közül több azonban a felvetés szintjén marad, empirikus igazolásukra nem terjed ki a tanulmány.

A nem választás a kérdés témája mellett függ a megkérdezett egyéni jellemzőitől is. Pilmis a nem megválaszolt politikai témájú kérdések számát minden személyre kiszámítva megállapítja, hogy kevés „notórius nem válaszoló” van, azaz viszonylag kevesen vannak azok, akik sok kérdésre nem adtak választ (1. táblázat).

A vizsgálat megerősítette a nem és a nem választás Bourdieu által leírt kapcsolatát: a férfiak a minden kérdésre válaszolók, míg a nők a „notórius nem válaszolók” között felülreprezentáltak. A vizsgált korosztályok közül a középkorúak körében a legnagyobb minden vagy majdnem minden kérdésre válaszolók aránya; az idősek a körében felülreprezentáltak a „notórius nem válaszolók”: az idősekre Pilmis szerint az aktuális ügyekkel kapcsolatos növekvő távolságérzetük miatt lehet jellemző, hogy nem formálnak jogot a politikai véleménynyilvánításra. A fiatalok körében a várakozásokkal ellentétben az átlagosnak megfelelő a „notórius nem válaszolók” aránya. A település típusa és a nem választás között ugyan szignifikáns összefüggés található: a városias településen lakók körében valamivel kevesebb a „notórius nem válaszoló”, mint a falusias környezetben élőkénél; az eltérés azonban nem jelentős mértékű. Az országok közti összehasonlítás azonban számottevő eltérésekre mutat rá: Norvégiában bizonyult a legmagasabbnak a minden kérdésre válaszolók aránya, Ukrajnában pedig a „notórius nem válaszolóké”; általánosságban pedig megfigyelhető, hogy az angolszász és skandináv országok esetében magasabb a sok kérdésre válaszolók aránya, Kelet-európában pedig a kevesebb kérdésre válaszolók aránya. Az iskolai végzettség és nem választás vizsgálatának eredménye megerősíteni látszik Bourdieu hipotézisét: a magasabb iskolai végzettségűek körében felülreprezentáltak a minden kérdésre válaszolók, és alulreprezentáltak a „notórius nem válaszolók”, az ala-

csony iskolázottságúak körében pedig az átlagnál magasabb a kevés kérdésre válaszoló aránya. Az egyik fő problémát az elemzés során az jelenti, hogy a hipotézis teljesebb ellenőrzéséhez szükséges lenne a „nem tudom”-ok és a válaszmegtagadás külön értelmezése. A másik fő problémát az képezi, hogy sem a független változók közti kapcsolatok felderítésére, sem pedig a változók önálló hatásainak feltárására nem kerül sor.

3.2. Elemzés: politikai témákban kinyilvánított nem tudás Magyarországon

A kérdőíves kutatások kérdéseire adott „nem tudom” válaszokkal kapcsolatos vizsgálatok mind kiinduló feltételezéseikben, mind módszereikben és következtetéseikben sokféleséget mutatnak. A jelen vizsgálat során Bourdieu-höz, Pilmishez, továbbá Joffhoz és Farrhoz hasonlóan a politikai-közéleti témákkal kapcsolatos közvélemény-kutatások kérdéseiben kinyilvánított nem tudással foglalkozom; Bourdieu-höz és Pilmishez hasonlóan mind a kérdések témájának, mind pedig a válaszadó jellemzőinek hatását figyelembe veszem; és Bauerhez hasonlóan statisztikai elemzés során többdimenziós magyarázó modelleket alkalmazok. E kvantitatív jellegű elemzés keretei nem teszik lehetővé a „nem tudom” válaszok háttérben levő potenciális jelentésrétegek bemutatását, ehelyett lehetőséget adnak a különböző szociológiai tényezők önálló hatásainak feltárására. A „nem tudom” válaszokat elemzésemben kinyilvánított nem tudásnak értelmezem.

Az elemzés során megvizsgálom, hogy a politikai közvélemény-kutatások során feltejt kérdésekkel kapcsolatos nem tudásra vonatkozó hipotézisek vajon mennyiben igazolhatók a Magyarországon végzett felmérések esetében. Négy szociodemográfiai tényezőnek: az életkornak, a nemnek, a település típusának és az iskolai végzettségnek a kinyilvánított nem tudással való összefüggését vizsgálom. Az elemzés célja annak megállapítása, hogy (1) a különböző társadalmi csoportokban milyen mértékű a kinyilvánított nem tudás; (2) hogy e négy tényező mennyiben és hogyan magyarázza a kinyilvánított nem tudást a belpolitikai és külpolitikai kérdések esetében; valamint megfigyelhetők-e, és ha igen, akkor milyen különbségek figyelhetők meg a szociodemográfiai tényezők hatása tekintetében a két témacsoport esetén kinyilvánított nem tudás szempontjából. Az elemzés alapját egy magyarországi politikai témájú közvélemény-kutatás képezi,³² amelynek során az alábbi témákat vizsgálták: aktuális kül- és belpolitikai témák fontosságának megítélése, a szocializmus és a piaci demokrácia összevetése, a demokratikus politikai berendezkedésről alkotott vélemények, pártpreferencia, politikusok népszerűsége, közintézményekbe és társadalmi szervezetekbe vetett bizalom, a korrupció elterjedtségének észlelése, tekintélyelvű véleményekkel való egyetértés, gazdasági várakozások és szubjektív anyagi helyzet, a magántulajdon, a külföldi tőke, a globalizáció megítélése, nemzeti identitás, xenofóbia, romaellenesség, etnikai konfliktusok észlelése, NATO-tagság és szerepvállalás értékelése, vélemények az Európai Unióhoz csatlakozásról és annak nemzeti szuverenitást érintő vetületéről, az Egyesült Államok politikai, gazdasági, morális szerepének megítélése, a magyar médiáról alkotott vélemények.

(1) Az első kérdés tehát, hogy a nem, az életkor, az iskolai végzettség és a település típusa szerint különböző csoportok körében hogyan alakul a kinyilvánított nem tudás mértéke. Az elemzés során a kinyilvánított nem tudás mértékét minden megkérdezett esetében a „nem tudom” válaszai számának és az összes kérdés számának hányadosával jellemzem.³³

Az összes válaszadó átlagosan a kérdések 12%-ára válaszolt „nem tudom”-mal, volt közülük olyan, aki minden kérdésre választ adott, és volt olyan is, aki a 158 vizsgált kérdés közül 134-re (azaz a kérdések 84%-ára) nem tudott válaszolni. Mind a négy szociodemográfiai változó szignifikáns kapcsolatban áll a nem tudással.³⁴ A nők esetében a kinyilvánított nem tudás mértéke közel kétszer akkora, mint a férfiaké. A legalacsonyabb iskolai végzettségi kategóriában kiugróan magas a nem tudás átlagos aránya (19%), a szakmát tanultak és az érettségizettek között nem tapasztalható eltérés (8%), és a diplomások átlagosan a kérdéseknek 5%-ára nem tudtak válaszolni. Az életkor esetében megfigyelhető, hogy minél magasabb életkori csoportot vizsgálunk, annál magasabb a nem tudás átlagos aránya; a 18–27 éveseknél 7,3%; a 68 felettiéknél pedig 18% ez az arány. A községek esetében a legmagasabb a nem tudás aránya, és a településtípus urbanizáltságával párhuzamosan csökken a nem tudás aránya; a legalacsonyabb arány azonban nem Budapesten, hanem a megyeszékhelyen élők körében figyelhető meg.

(2) A kinyilvánított nem tudást bizonyos jellemzőkkel, diszpozíciókkal rendelkező egyén és adott témájú kérdés találkozásaként felfogva feltételezem, hogy a különböző témájú kérdések esetében kinyilvánított nem tudás mértékére eltérően hatnak az egyéni jellemzők. A vizsgált közvélemény-kutatás kérdéseinek egy része külpolitikai témákat érintő kérdésekből áll (ilyenek például a globalizációra vonatkozó kérdések, az EU-csatlakozást és az USA szerepének megítélését firtató kérdések); a kérdéseknek egy másik része pedig a magyarországi belpolitikával kapcsolatos (például politikai preferenciák, bizalom, korrupció, magyar médiára vonatkozó kérdések). A két téma vizsgálata során megfigyelhető, hogy a külpolitikai téma esetében sokkal nagyobb mértékű a nem tudás, mint a belpolitikai esetében.

Az elemzés második részében azt vizsgálom, hogy a négy szociodemográfiai tényező mennyiben határozza meg a kinyilvánított nem tudást, és milyen tényezők valószínűsítik, hogy valaki sok „nem tudom” választ adjon. Mind a bel-, mind pedig a külpolitikai kérdések esetében azokat tekintettem magas nemtudás-szinttel rendelkezőnek vagy – Pilmis elnevezésével élve – „notórius nem tudónak”, akik az adott témában kinyilvánított nem tudás aránya szerint a felső kvartilisba esnek. Az elemzés során logisztikus regressziós modelleket alkalmazok, melyekben a kétértékű magyarázandó változó a „notórius nem tudók” közé tartozás, a prediktorváltozók pedig a nem, a négykategóriás iskolai végzettség, a hatkategóriás életkor és a négykategóriás településtípus.

Variables in the Equation	Belpolitikai kérdések	Külpolitikai kérdések		
	Sig.	Exp(B)	Sig.	Exp(B)
neme	0	2,017	0	2,028
kor6 (68-)	0,046		0	
kor6 (18–27)	0,049	0,552	0	0,297
kor6 (28–37)	0,006	0,439	0	0,321
kor6 (38–47)	0,028	0,556	0,01	0,51
kor6 (48–57)	0,022	0,547	0,044	0,602
kor6 (58–67)	0,082	0,672	0,256	0,778
isk4 (max 8 ált.)	0		0	

Variables in the Equation	Belpolitikai kérdések	Külpolitikai kérdések		
	Sig.	Exp(B)	Sig.	Exp(B)
isk4 (szakma)	0,001	0,48	0	0,396
isk4 (érettségi)	0	0,397	0	0,368
isk4 (diploma)	0	0,154	0	0,18
teltip (község)	0,002		0,006	
teltip (város)	0,326	0,824	0,825	1,045
teltip (megyeszékhely)	0	0,415	0,004	0,492
teltip (Bp)	0,028	0,59	0,057	0,637
Constant	0,005	0,35	0,011	0,391
OLS R Square	13,3%		16,9%	
RLAsqr	11,8%		14,5%	
Nagelkerke R Square	19,3%		23,4%	

A belpolitika témája esetében a modell magyarázó ereje 13%-os. A nem hatása szignifikáns, és az előző modellhez hasonlóan a nők a többi változó hatását kiszűrve kétszer akkora eséllyel tartoznak a „notórius nem tudók” közé, mint a férfiak. Az életkor hatását tekintve az előző modellhez képest eltérő helyzetet tapasztalunk: a 68 felettiekhez mint referenciacsoporthoz viszonyítva az 58–67 év közöttiek esélye a „notórius nem tudásra” nem tér el szignifikánsan; minden életkori csoportnak a legidősebbeknél kisebb esélye van a „notórius nem tudásra”. A 18–27 év közöttiek valamivel több mint feleakkora eséllyel tartoznak a „notórius nem tudók” közé, mint a referenciacsoport; a 28–37 éveseknél ez az esély ennél jóval alacsonyabb. A 38–47 évesek esélyhányadosa megegyezik a 18–27 évesekével, a 48–57 éveseké pedig ennél kisebb. Az iskolai végzettség esetében megállapítható, hogy a magasabb végzettség alacsonyabb esélyhányadossal jár. A településtípus változó hatására vonatkozóan hasonlókat tapasztalunk az előző modellhez: a városban lakás nem növeli szignifikáns mértékben a nem tudást a faluban éléshez képest; a megyeszékhelyen élés pedig valamivel jobban csökkenti a „notórius nem tudók” közé tartozás esélyét, mint a budapesti lakóhely.

A változók relatív fontosságát illetően megállapítható, hogy az iskolai végzettség a belpolitikai témában kinyilvánított nem tudás legfontosabb magyarázó változója. Az iskolai végzettséget a nem, majd a településtípus követi; az életkor mint magyarázó változó fontossága a másik három változóhoz képest csekély.

A külpolitikai kérdések esetében a modell 17%-ot magyaráz a „notórius nem tudók” közé tartozásból. A nem hatása az előző modellekhez hasonlóan alakul, érdekes eredményeket láthatunk azonban az életkor tekintetében. Noha az 58–67 közöttiek és a 68 év felettiek esélyeit illetően itt sem fedezhető fel szignifikáns különbség; megfigyelhető, hogy a fiatalok nemtudási arányára vonatkozó várakozásokkal ellentétben a fiatalabb korcsoportoktól az idősebbek felé haladva az esélyhányados növekszik. Az iskolai végzettség hatása a külpolitikai kérdések esetében a belpolitikai modellhez hasonlóan alakul. A településtípus esetében azt tapasztaljuk, hogy csak a megyeszékhelyi lakóhely csökkenti szignifikáns mértékben a „notórius nem tudók” közé tartozás esélyét; a városi és a budapesti lakóhely esetében nem szignifikáns a falusi lakóhelytől való eltérés.

A négy magyarázó változó közül a külpolitikai kérdések esetében is az iskolai végzettség bizonyul a legfontosabbnak. A nem és az életkor szerepe körülbelül megegyező mértékű; a településtípus pedig ezeknél valamivel kisebb mértékben hat a külpolitikai kérdésekben kinyilvánított nem tudásra.

3.3. Tanulságok

A bel- és külpolitikai kérdésekben kinyilvánított nem tudás logisztikus regressziós modelljei több tanulsággal szolgálnak. A külpolitikai téma „notórius nem tudói” közé tartozás modelljének magyarázó ereje valamivel jobb, mint a belpolitika témájának esetében: a külpolitikai témában kinyilvánított nem tudást tehát erőteljesebben meghatározzák a szociodemográfiai tényezők, mint a belpolitikai téma esetén. A nem és az iskolai végzettség hatásait tekintve a bel- és külpolitikai modell nem tér el egymástól: a nők és az alacsony iskolai végzettség a nem tudás nagyobb esélyével jár együtt.

Az életkorral kapcsolatos eredmények azonban érdekes összefüggéseket tártak fel. A külpolitikai kérdésekkel kapcsolatos nem tudás modellje alapján megállapítottuk, hogy minél fiatalabb valaki, annál kisebb eséllyel tartozik azok közé, akik sok külpolitikai kérdésre nem tudnak válaszolni. Ez az eredmény a fiatalok és az idősök középkorúaknál nagyobb mértékű nem tudására vonatkozó hipotézist csak részben igazolta, hiszen az esélyhányadosok interpretációjából kiderül, hogy a középkorúak valóban kisebb eséllyel notórius nem tudók, mint az idősök; a fiataloknak – a várakozással ellentétben – még a középkorúaknál is kisebb esélyük van a külpolitikai kérdésekben kinyilvánított nagymértékű nem tudásra. A belpolitikai téma „notórius nem tudói” esetében összetettebb helyzettel szembesülünk: a legidősebb korcsoporthoz képest – az 58–67 éveseket kivéve – minden korcsoport kisebb eséllyel tartozik a nem tudók közé; továbbá a legfiatalabbak esélye a nem tudók közé tartozásra nagyobb, mint a 28–37 éveseké. Ennek ellenére nem igazolódott be az a hipotézis, hogy a fiatalok és az idősök kisebb eséllyel tudnának válaszolni a belpolitikai kérdésekre, mint a középkorúak: a 38–47 évesek nagyobb eséllyel tartoznak a nem tudók közé, mint a 48–57 évesek. Az interpretáció során felmerül az a kérdés, hogy az esélyhányadosok közti, a modellben megjelenő különbségek elég jelentősek-e ahhoz, hogy az egyes korcsoportok hatásai közti eltéréseket értelmezhessek. Az életkor relatív fontosságának csekély mértéke a belpolitikai modellben szintén azt sugallja, hogy az életkor kevésbé magyarázza a belpolitikai kérdésekre adott „nem tudom” válaszokat. Az életkor hatását tekintve tehát valóban különbségek figyelhetők meg a kül- és a belpolitikai kérdésekben kinyilvánított nem tudást illetően. Felmerül, hogy a külpolitikai téma távoli jelenségekre, helyzetekre utaló, absztrakt kategóriákat tartalmazó, gyakran hosszú távú hatásokra, távoli jövőre vonatkozó kérdései esetében a fiatalabb korcsoportoktól az idősök felé haladva egyre kisebb mértékben érzik úgy az emberek, hogy érintettek volnának e kérdésekben, így egyre inkább nő a kinyilvánított nem tudás mértéke. A belpolitikai kérdések esetében elképzelhető, hogy a „nem tudom” válasz kevésbé fakad pusztán az ismeretek hiányából; a válaszlehetőségek közti döntésben való bizonytalanság és a rejtőzködés is hangsúlyos tényezők e válaszok létrejöttében. A „nem tudom” válaszok azonban felhívják a figyelmet a véleménynyilvánításra – mint a kérdezőségi szituáció egyik elvárására – való érzékenységre és az életkor közti kapcsolatra is.

A településtípusra vonatkozóan mind a bel-, mind a külpolitikai kérdések esetében a megyeszékhelyen élés bizonyult a nem tudás esélyét leginkább csökkentő tényezőnek. A modellek minden más változójának hatását kiszűrve a belpolitikai kérdések esetében a falusi lakóhelyhez képest a budapesti lakóhely kisebb mértékben csökkentette a „notórius nem tudást”, mint a megyeszékhely; a külpolitika esetében pedig a budapesti lakóhelyen élés nem csökkentette szignifikánsan a nem tudás esélyét a falusi lakóhelyhez képest.

Összefoglalás: mit nem tudunk a nem tudásról?

A közvélemény mérésének problémái szoros kapcsolatban állnak a modern közvélemény fogalmának már a keletkezésekor is fennálló többértelműségével. A szóösszetétel egyaránt utalt a „köz részvételével” és a „köz érdekében” jelentésekre, és megjelent mind racionális-kognitív, mind irracionális-érzelmi tényezőként. A modern közvélemény-kutatás a közvélemény operacionális meghatározása során a klasszikusan komplex fogalmat egy nagyobb konceptuális tisztaságú, azonban számos problémát háttérbe szorító értelmezéssel váltotta fel.

A mai politikai közvélemény-kutatás széles körben elterjedt, a politikai aktorok és a média által erőteljesen igénybe vett módszere a véletlen mintavételen alapuló, sztenderd kérdőíves kutatás, melynek során a kutatók egységesen, ugyanazokkal az előre meghatározott kérdésekkel kapcsolatban várnak választ minden válaszadótól. A megadott válaszlehetőségek egyikét sem választó megkérdezettek a „nem tudja”, illetve „nincs válasz” gyűjtőkategóriák valamelyikébe kerülnek. Az adatfeldolgozás során e válaszok kezelésére a leggyakrabban alkalmazott módszerek egyike a nem válaszolók kihagyása a kérdésre adott válaszok elemzésekor; a másik bevett módszer a véleményt nem nyilvánítás adathiányként kezelése és a potenciális válasz statisztikai eszközökkel történő megbecslése. A nem válaszolás a közvélemény-kutatás operacionalizálása kapcsán felmerülő egyik legfontosabb probléma, a téma iránti nagyfokú tudományos érdeklődés ellenére a figyelem – az ismeretelméleti értelmezés helyett – leginkább a nem válaszolás mint hibafaktor kiküszöbölésének lehetőségeire irányul. A véleménynyilvánítás hiánya egy kérdés kapcsán azonban nem tekinthető pusztán adathiánynak. Sok tanulsággal szolgálhat az olyan elemzés, amely a „nem tudom”-okat olyan az adott interakcióban érvényes válasznak tekinti, amely a kontextus és a megkérdezett jellemzőinek eredménye.

Empirikus vizsgálatom során arra a kérdésre kerestem a választ, hogy az egyén szociológiai jellemzői közül a nem, az életkor, az iskolai végzettség és a település típusa egy magyarországi politikai közvélemény-kutatás kontextusában miként befolyásolja a nem tudás kinyilvánítását. A többváltozós elemzés eredményei a korábbi kutatások eredményeivel összhangban azt mutatják, hogy a férfiak és a magas iskolai végzettségűek esélye a nagymértékű nem tudásra kisebb, mint a nők és az alacsonyabb iskolai végzettségűeké. A nagymértékű nem tudás esélye a falusi lakóhely esetében a legnagyobb, és a modell alapján úgy tűnik, Magyarországon nem a fővárosi, hanem a megyeszékhelyi lakóhely jár együtt a nem tudás legkisebb esélyével. Az életkorral kapcsolatos eredmények szerint az idősek esélye a legnagyobb a nagymértékű nem tudásra; a fiatalok esélye pedig a várakozásokkal ellentétben nem nagyobb a középkorúakénál. A négy vizsgált szociodemográfiai tényező közül az iskolai végzettség relatív fontossága a legnagyobb a kinyilvánított nem tudás magyarázatában. A kül- és belpolitikai témák összehasonlítása valamelyest árnyalta az

életkor hatására vonatkozó eredményeket. A belpolitika témájának esetében a legidősebb korcsoporté a nem tudás legnagyobb esélye, a fiatalok és középkorúak esetében azonban nem tapasztalhatók olyan eltérések, amelyekből arra következtethetnénk, hogy a fiatalok nem tudásának esélye a középkorúakénál nagyobb. Az életkor ugyanakkor kevésbé tűnik fontos magyarázó tényezőnek a belpolitikai kérdésekben kinyilvánított nem tudás magyarázatában. A külpolitika esetében a legfiatalabb korcsoporttól a legidősebb felé haladva növekedett a nem tudás nagy mértékének esélye. Ezek az eredmények rávilágítanak arra, hogy a magyar közvélemény-kutatások során a politikai kérdésekkel kapcsolatos véleménynyilvánítást az egyén szociodemográfiai jellemzői befolyásolják, és e jellemzők közül az életkor hatása bizonyul a kérdések témájára leginkább érzékenynek. A nem válaszolást a kérdés témája és a megkérdezett jellemzői szempontjából vizsgáló megközelítés termékeny lehet a nem válaszolás típusainak és okainak feltárása során. A statisztikai elemzés lehetőséget ad arra, hogy feltárjuk a szociológiai tényezők hatásait a különböző témákban feltett kérdésekkel kapcsolatos véleménynyilvánításra. Érdemes volna ugyanakkor kvalitatív módszerekkel is vizsgálni azon megkérdezettek válaszait, akik a közvélemény-kutatók által feltett kérdésekkel kapcsolatban nem nyilvánítanak véleményt. A „nem tudom”, illetve „nincs válasz” gyűjtőkategóriák a véleménynyilvánítás hiányának több – a kérdések témájától és típusától is függő – lehetséges okát mossák egybe. A félig strukturált interjú módszere, a nyitott és zárt kérdések kombinálása a kérdezés során, valamint a diskurzuselemzési technikák alkalmazása mind alkalmas eljárások lehetnek nemcsak a véleményt nem nyilvánítók válaszainak értelmezésére, hanem a véleményt nyilvánítók válaszainak jobb megértésére is. Az ilyen jellegű értelmezés hozzájárulna mind a véleményképződés folyamatainak megismeréséhez, mind pedig adott társadalmi, politikai, gazdasági kérdésekkel kapcsolatos közvélemény mélyebb megértéséhez, valamint növelné a közvélemény-kutatások érvényességét is.

Az elemzés során használt adatfájl

Társadalomkutatási Informatikai Egyesülés – TDATA-F01: Tárki Változás 2001. A felnőtt lakosság véleménye a demokratikus politikai kultúráról Magyarországon. Kutatásvezető: Józán Anna.

JEGYZETEK

¹ Bourdieu, Pierre (1997): A közvélemény nem létezik. *SZOFI* (1–2).

² Price, Vincent (1992): *Public Opinion*. Newbury Park, Sage.

³ Speier, Hans (1950): The Historical Development of Public Opinion. *American Journal of Sociology*, (1950): 1. sz.

⁴ Angelusz Róbert (1983): *Kommunikáló társadalom*. Budapest, Gondolat Kiadó.

⁵ Habermas, Jürgen (1993): *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Budapest, Századvég Kiadó.

⁶ Fromm, Erich (2002): *Menekülés a szabadság elől*. Budapest, Napvilág Kiadó.

⁷ Dworkin, Ronald (1997): Az alkotmány morális értelmezése és a többségi elv. *Fundamentum*, 1. szám.

⁸ Lippmann, Walter (1971): *A közvélemény*. Budapest, TK.

⁹ Festinger, Leon (2000): *A kognitív diszonzancia elmélete*. Budapest, Osiris Kiadó.

¹⁰ Aronson, Elliot (1997): *A társas lény*. Budapest, Közgazdaságtani és Jogi Könyvkiadó.

- ¹¹ Devine, Donald J. (1970): *The Attentive Public*. Rand Mc. Chicago, Nally and Company.
- ¹² Tocqueville, Alexis de (1983): *A demokrácia Amerikában*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- ¹³ Noelle-Neumann, Elisabeth (1984): *The Spiral of Silence*. Chicago–London, The University of Chicago Press.
- ¹⁴ Berelson, Bernard (1977): A közvélemény-kutatás. TK, 1977, *Módszertan*, III. évfolyam, 38. szám.
- ¹⁵ Fischer György (2001): *Hihetünk-e a közvélemény-kutatásoknak?* Budapest, Bagolyvár Könyvkiadó.
- ¹⁶ Kruke, Anja (2002): *The Development of Symbolic Meanings and Practices of Public Opinion Polling in European Mass Democracies*. Paper presented at the workshop „Towards a Europeanisation of political representation? Theory, political parties and social movements in the European Union” University Bocconi (Milan).
- ¹⁷ Slavko Splichal (1997): Political Institutionalisation of Public Opinion Through Polling. *The Public*, Vol. 4., 2.
- ¹⁸ Brachinger Tamás, http://www.ejf.hu/hefop/jegyzetek/politikai_kommunikacio.pdf
- ¹⁹ Rudas Tamás (1998): *Hogyan olvassunk közvélemény-kutatásokat?* Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- ²⁰ Lazarsfeld, Paul (1957): Public Opinion and Classical Tradition. *Public Opinion Quarterly*, Band 21.
- ²¹ Sánchez, Maricela Portillo (2000): *Opinión pública y democracia*. Dos miradas: El modelo normativo de Habermas y el modelo psicosocial de Noelle Neumann. *Razón y Palabra*, Número 18.
- ²² Echeverría, Verónica Neghme (2005): Usos y abusos de las encuestas en la política. *En Revista Realidad*, Año X, N°98, Septiembre.
- ²³ Vallés, Josep María (2003): Elecciones y sondeos. *El País*, Cataluña, március 8.
- ²⁴ Bourdieu, Pierre (1997): A közvélemény nem létezik. *SZOFI*, 1997, (1–2).
- ²⁵ Pilmis, Oliver: Does Public Opinion finally exist? The use of ESS to test Pierre Bourdieu's theory. http://www.ccsr.ac.uk/methods/festival/programme/18QM/documents/PaperOlivierPilmis_001.pdf
- ²⁶ O’Muircheartaigh, Colm – Moustaki, Irini (1999): Symmetric Pattern Models. A Latent Variable Approach to Item Non-Response in Attitude Scales. *Journal of Royal Statistical Society*, 162 (2).
- ²⁷ Jodelet, Denise (1996): Commentary on meanings of self-attributed ignorance. *Social Science Information*, 35.
- ²⁸ Bourdieu, Pierre (1992): *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. 1992, London, Routledge, Part III/8. Culture and Politics.
- ²⁹ Joffe, Helene – Farr Robert (1996): Self-proclaimed ignorance about public affairs. *Social Science Information*, 35.
- ³⁰ Turner, Jill – Michael, Mike (1996): What do we know about „don’t know”-s? Or, context of „ignorance”. *Social Science Information*, 35.
- ³¹ Bauer, Martin (1996): Socio-demographic correlates of DK-responses in knowledge surveys: self-attributed ignorance of science. *Social Science Information*, 35.
- ³² Tárki *Változás 2001*. A felnőtt lakosság véleménye a demokratikus politikai kultúráról Magyarországon. A mintavételi eljárás során a felnőtt lakosságra országosan reprezentatív, többlépcsős, arányosan rétegzett kiválasztással készült 1021 fős valószínűségi mintát vettek; a konkrét válaszadókat pedig véletlen sétás megkereséssel, a Leslie Kish-kulcs alapján választották ki.
- ³³ A kérdések közül kihagytam az elemzésből azokat, amelyeket nem tettek fel minden válaszadónak, így 158 kérdés került az elemzésbe.
- ³⁴ $p < 0,01$.

IRODALOM

- Angelusz Róbert (1983): *Kommunikáló társadalom*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Aronson, Elliot (1997): *A társas lény*. Budapest, Közgazdaságtani és Jogi Könyvkiadó.
- Bauer, Martin – Joffe, Helene (1996): Meanings of self-attributed ignorance: an introduction to the Symposium. *Social Science Information*, 1996, 35.
- Bauer, Martin: Socio-demographic correlates of DK-responses in knowledge surveys: self-attributed ignorance of science. *Social Science Information*, 35.

- Berelson, Bernard (1977): A közvélemény-kutatás. TK, *Módszertan*. III. évfolyam, 38. szám.
- Bourdieu, Pierre (1997): A közvélemény nem létezik. *SZOFI* (1–2).
- Bourdieu, Pierre (1992): *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. London, Routledge, Part III/8. Culture and Politics.
- Brachinger Tamás: http://www.ejf.hu/hefop/jegyzetek/politikai_kommunikacio.pdf
- Devine, Donald J. (1970): *The Attentive Public*. Chicago, Rand Mc. Nally and Company.
- Dworkin, Ronald (1997): Az alkotmány morális értelmezése és a többségi elv. *Fundamentum*, 1. szám.
- Echeverría, Verónica Neghme (2005): Usos y abusos de las encuestas en la política. *En Revista Realidad*. Año X, N°98, Septiembre.
- Festinger, Leon (2000): *A kognitív disszonancia elmélete*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Fischer György (2001): *Hihetünk-e a közvélemény-kutatásoknak?* Budapest, Bagolyvár Könyvkiadó.
- Fromm, Erich (2002): *Menekülés a szabadság elől*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Giami, Alain (1996): Partial non-response and „don't know” responses in surveys on sexual behaviour. *Social Science Information*, 35.
- Habermas, Jürgen (1993): *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Budapest, Századvég Kiadó.
- Heller Mária – Rényi Ágnes (2002): A nyilvánosság problematikája Pierre Bourdieu műveiben. In Felkai G. – Molnár A. – Pál E. (szerk.): *Forrásvidékek*. Budapest, Új Mandátum, 273–292.
- Jodelet, Denise (1996): Commentary on meanings of self-attributed ignorance. *Social Science Information*, 35.
- Joffe, Helene – Farr Robert (1996): Self-proclaimed ignorance about public affairs. *Social Science Information*, 35.
- Kruke, Anja (2002): The Development of Symbolic Meanings and Practices of Public Opinion Polling in European Mass Democracies. Paper presented at the workshop „Towards a Europeanisation of political representation? Theory, political parties and social movements in the European Union”. University Bocconi (Milan).
- Lazarsfeld, Paul (1957): Public Opinion and Classical Tradition. *Public Opinion Quarterly*, Band 21., 1957.
- Lippmann, Walter (1971): *A közvélemény*. TK, Budapest.
- Longford, Nicholas T. (2007): Measurement error and misclassification. In Rudas: *Handbook of Probability: Theory and Applications*. Sage Publications.
- Noelle-Neumann, Elisabeth (1984): *The Spiral of Silence*. Chicago–London, The University of Chicago Press.
- Pilmis, Oliver: Does Public Opinion finally exist? The use of ESS to test Pierre Bourdieu's theory. http://www.ccsr.ac.uk/methods/festival/programme/18QM/documents/PaperOlivierPilmis_001.pdf
- Pokol Béla (1995): Pierre Bourdieu szellemi fejlődése. *Elméleti szociológia*, 1.
- Price, Vincent (1992): *Public Opinion*. Newbury Park, Sage.
- Rudas Tamás (1998): *Hogyan olvassunk közvélemény-kutatásokat?* Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- Sánchez, Maricela Portillo (2000): Opinión pública y democracia. Dos miradas: El modelo normativo de Habermas y el modelo psicosocial de Noelle Neumann. *Razón y Palabra*, Número 18.
- Slavko Splichal (1997): Political Institutionalisation of Public Opinion Through Polling. *The Public*, Vol.4. 2.
- Speier, Hans (1950): The Historical Development of Public Opinion. *American Journal of Sociology*, 1.sz.
- Székelyi Mária – Barna Ildikó (2003): *Túlélőkészlet az SPSS-hez*. Typotex.
- Tocqueville, Alexis de (1983): *A demokrácia Amerikában*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Turner, Jill – Michael, Mike (1996): What do we know about „don't know”-s? Or, context of „ignorance”. *Social Science Information*, 35.
- Vallés, Josep María (2003): Elecciones y sondeos. *El País*, Cataluña, március 8.

Julesz Máté

ADALÉKOK A TESTI-LELKI EGÉSZSÉG JOGA ÉS A TÖMEGTÁJÉKOZTATÁS VISZONYRENDSZERÉHEZ

I. PROBLÉMAFELVETÉS

Magyarországon és a fejlettebb világ országaiban a testi és lelki egészséghez való jog konstitucionalizált jog, a média pedig Say törvénye szerint működik, gazdálkodik. E kettő közti relációk függhetnek az alkotmányos alapvető jogok és kötelezettségek kikényszeríthetőségének és betarthatóságának szilárdságától, de a médiának a „keynesi államtól” történt tényleges elszakadásától, valamint ez utóbbi faktor pozitív vagy negatív visszacsatolásaitól is. Így sokféle megoldás kínálkozik ezen tényezők összevetéséből:

- erős alapjog (azaz az alkotmány és az alapjogi bíráskodás, valamint a konstitucionalizált jogok integráltságának hangsúlyos jellege) és erős média (azaz gazdaságilag és így – a jogszabályi alapon például a kereskedelmi televíziózásban is fellépő közszolgálati kötelezettségek mellett – a műsorpolitikában is megnyilvánuló autarkia);
- a társadalmi berendezkedés erős alapjogi beállítottsága legyengített médiahatalom mellett;
- erős médiahatalom gyenge alapjogi inherenciával;
- *si pessime cesserit*, alapjogi és médiajogi enerváltság.

Az optimális megoldás nem egyértelműen mutat az első francia bekezdés felé. Egy konkrét geopolitikai és történelmi helyzetben akár az utolsó, legrosszabb helyen feltüntetett megoldás is lehet optimális. A valóságban ez a négy francia bekezdés – csökkenő sorrendben – egy adott társadalmi berendezkedés demokratikus jellegének fokmérője is lehet. Többféle következtetés adódik a fenti párosításokból. *Solutio optima* (?):

erős alapjogi meghatározottság

**alapjogilag becsatornázott
média közgazgatási jogi
befolyásoltságtól mentesen**

a média autarkiója
de iura publico nulla inspectione

2. LEHETŐSÉGEK, MEGOLDÁSOK: „A JÖVŐ NEMZEDÉKEK” VÉDELMEBEN

Több haladó EU-ország szabályozását vizsgálva a magyar mellett a német, a francia és a holland példát hozom fel annak demonstrálására, hogy az európai jogalkotás képes koherenssé válni. A tagállamok képesek egymással lépést tartani, esetleg még sarkallni is egymást a jogalkotási eredmények – és a joggyakorlat (lásd twinning) – terén. A francia és a német jogcsalád mellett speciális „státus”-ban van a holland jogrend. Míg a magyar jogalkotás – bár eredetileg germán alapú – nem beskatulyázható. Ezért a tanulmányban felhozott külföldi példák viszonylag széles körű európai kitekintést kívánnak nyújtani; a hazai jogalkotásnak pedig a tanulmányban felhozott nem minden példát kell szó szerint átvennie. Az eltérő kulturális, jogi gyökerek eltéréseket engednek és kívánnak is a normatív textus és a jogalkalmazás szintjén egyaránt. Mindez a *ius commune Europaeum* szem előtt tartásával.

(1) Alkotmányunk értelmében a Magyar Köztársaság elismeri és érvényesíti mindenki jogát az egészséges környezethez.¹ A Magyar Köztársaság területén élőknek joguk van a lehető legmagasabb szintű testi és lelki egészséghez. Ezt a jogot a Magyar Köztársaság a munkavédelem, az egészségügyi intézmények és az orvosi ellátás megszervezésével, a rendszeres testezés biztosításával, valamint az épített és a természetes környezet védelmével valósítja meg.² A 28/1994. (V. 20.) alkotmánybírósági határozat kimondta, hogy a természetben okozott károk véges javakat pusztítanak, sok esetben jóvátehetetlenek... Emiatt a környezetvédelemhez való jog érvényesülésében nem lehet a gazdasági és társadalmi körülményektől függő olyan mennyiségi és minőségi hullámozást megengedni, mint a szociális és kulturális jogokéban, ahol a körülmények megkívánta megszorítások később orvosolhatók.

(2) *De zorg van de overheid is gericht op de bewoonbaarheid van het land en de bescherming en verbetering van het leefmilieu*; azaz az épített és a természetes életkörnyezet védelme az állam feladata – szól a holland alkotmány (Grondwet) 21. cikkelye.

(3) Míg Németországban az alkotmány 20a cikkelye (*Der Staat schützt auch in Verantwortung für die künftigen Generationen die natürlichen Lebensgrundlagen und die Tiere...*), Magyarországon a környezetvédelmi törvény mint alkotmányerejű törvény (1995. évi LIII. törvény) preambuluma (...*a természeti örökség és a környezeti értékek [...] megőrzésének és védelmének [...] elmulasztása veszélyezteti a jelen generációk egészsé-*

gét, a jövő generációk létét...) fogalmazza meg expressis verbis a jövő generációk és a környezet, a természet védelmének összekapcsolódó ügyét.

(4) *Afin d'assurer un développement durable, les choix destinés à répondre aux besoins du présent ne doivent pas compromettre la capacité des générations futures et des autres peuples à satisfaire leurs propres besoins* – szól a francia alkotmány 2004. évi környezetvédelmi chartája; azaz a fenntartható fejlődés biztosítása érdekében a jelen szükségleteire adott válaszok nem veszélyeztethetik a jövő nemzedékek és más népek szükségleteinek kielégítését.

(5) Az állampolgári jogok országgyűlési biztosáról szóló 1993. évi LIX. törvény 2007. december 1-jétől hatályos 27/A. § (1) bekezdése értelmében³ az országgyűlés az egészséges környezethez való alapvető jog védelme érdekében külön biztosként megválasztja a jövő nemzedékek országgyűlési biztosát. A 27/B. § (1) bekezdése szerint a jövő nemzedékek országgyűlési biztosa figyelemmel kíséri, értékeli és ellenőrzi azon jogszabályi rendelkezések érvényesülését, amelyek biztosítják a környezet és a természet állapotának fenntarthatóságát és javítását.

„Ez a mi szigetünk [...] Amíg a felnőttek el nem jönnek értünk, jól fogunk itt szórakozni [...] Törvényeket fogunk hozni [...] Rengeteg törvényt. S ha valaki megszegi őket...” (Golding: *A legyek ura*).⁴ Magyarországon a gazdasági reklámtevékenységről szóló törvény előírja, hogy tilos alkoholtartalmú italt reklámozni – többek közt – olyan sajtótermékben, amely alapvetően gyermek-, illetve fiatalokhoz szól,⁵ közoktatási és egészségügyi intézményben és annak bejáratától számított 200 méteres távolságon belül.⁶ Tilos közzétenni dohányáru vagy alkoholtartalmú ital olyan reklámját, amely túlzott dohány- vagy alkoholfogyasztásra hív fel⁷ (vö. 37/2000. (X. 31.) AB határozat;⁸ 2005. évi CLXIV. törvény 5. § (7) bekezdés.)⁹ Összehasonlítás alapját képezheti továbbá a hollandiai *Reclame code voor alcoholhoudende dranken*, azaz az alkoholtartalmú italok reklámozásáról szóló törvény. Hollandiában 0,5%-os alkoholtartalomtól számít a jogszabály szerint alkoholtartalmúnak egy ital. A jogszabály értelmében tilos túlzott vagy másképp felelőtlen alkoholfogyasztásra felhívó reklámot közzétenni.¹⁰ A 2. cikkely az akár csak mértékkel történő alkoholfogyasztást mint életstílust megjelenítő reklám tilalmát kodifikálja.

A holland *Mediawet* 71k cikkely 4. bekezdése tiltja a kereskedelmi csatornáknak, hogy cigarettát vagy más dohányárut előállító személytől vagy gazdálkodó szervezettől szponzori támogatást fogadjanak el. A holland *Milieu reclame code* értelmében nem ösztönözhet a reklám környezetkárosításra. A *Reclame code voor tabaksproducten* 5.1. szakasza tiltja a dohányzás elkezdésére felhívó reklámot, valamint a dohányzást példaként állító vagy annak káros hatásait elbagatellizáló reklámot. A *Reclame code voor voedingsmiddelen* 3. cikkelye azt, hogy a reklámban valamely élelmiszert egészségesnek tüntessenek fel, csak tudományosan bizonyított tényekre alapozottan engedi. Akárcsak a *Milieu reclame code a green claimet*, annak állítását, hogy egy áru vagy szolgáltatás „zöld”, azaz környezetbarát. A *Code voor zoetwaren* értelmében az olyan, a normális étkezési kultúrához nem tartozó¹¹ étkezési szénhidrátok – mint a szacharóz, szőlő- és gyümölcs-cukor, invertcukrok – túlzott fogyasztására ösztönző, illetve azt példának állító reklám közzététele tilos. A jogszabály megfogalmazza, hogy a fagyalt, az üdítőitalok és más, a normális étkezési kultúrához tartozó, cukortartalmú termékek nem tartoznak ebbe a körbe.

A hulladékgazdálkodásról szóló törvényünk meghatározza,¹² hogy (a környezetvédelmi törvény alapján)¹³ a közszolgálati hírközlő szervek igénybevitelével is elő kell segíteni, hogy a társadalom környezeti kultúrája növekedjen.

Az elektronikus hírközlésről szóló törvényünk céljai és alapelvei közt találjuk a környezetvédelmi követelmények érvényesítését az elektronikus hírközléssel összefüggésben; a kulturális, tudományos és társadalmi értékek közvetítésének elősegítését a műsor-terjesztés mint elektronikus hírközlési szolgáltatás megfelelő szabályozása útján, így különösen a közszolgálati rádió- és televízió-műsorok elérhetőségének biztosítását, valamint e szolgáltatások minőségével és folyamatos elérhetőségével kapcsolatos alapvető közszolgálati feladatok meghatározását.¹⁴

A műsorterjesztés és a digitális átállás szabályairól szóló törvényünk értelmében a meghatározó műsorterjesztő¹⁵ többek közt az állampolgárok tájékozódási és tájékoztatási szükségleteinek kielégítését szolgáló műsorszolgáltató gazdaságilag és műszakilag indokolt szerződéses ajánlata esetén negyven televíziós műsorig köteles szerződést kötni a műsorszolgáltatóval, és továbbítani a műsorszolgáltató műsorát az előfizetőkhez.¹⁶ Az üzleti jelentésben külön be kell mutatni a környezetvédelemnek a pénzügyi helyzetet befolyásoló szerepét, az alkalmazott környezetvédelmi politikát.¹⁷

3. EGÉSZSÉG ÉS MÉDIA

Egészségügyi törvényünk szerint az egészségnevelés szempontjait a közszolgálati Rádió és televízió műsorpolitikájának kialakítása során is figyelembe kell venni.¹⁸ Meg kell ismertetni

- a) az emberi szervezet működésének és a természeti, társadalmi, pszichés környezet kölcsönhatásainak törvényeit,
- b) az egészséges táplálkozásra, életmódra, valamint az egészséges környezet megteremtésére vonatkozó tudnivalókat,
- c) a személyes testi és lelki higiénés ismereteket,
- d) a testmozgás és a sport egészségmegőrző szerepét.¹⁹

A rádiózásról és televíziózásról szóló törvényünk alapján közszolgálati műsorszám – *inter alia* – az egészséges életmódot, a környezetvédelmet, a természet- és tájvédelmet... elősegítő ismeretek terjesztése.²⁰

Franciaországban a *Code la santé publique* L 3323–1-től az L 3323–6-ig terjedő cikkelyeiben részletezi (a francia egészségügyi törvény), hogy milyen feltételekkel szabad a nyilvánosságot tájékoztatni alkoholos italokkal kapcsolatban. Ez kiterjed az audiovizuális és a nyomtatott média területére is. Kiskorúak számára alapvetően tilos alkoholreklámot eljuttatni, és 16 év alattit nem szabad alkoholos itallal kiszolgálni.²¹ Az L 3323–2. cikkely (1) bekezdés szerint, az 1949. július 16-i 49–956. törvény 1. szakasza értelmében vett, az ifjúságnak szánt nyomtatott sajtóban tilos a direkt és a közvetett alkoholreklám.

Magyarországon az egészségügyi dolgozók 2007. július 1-jétől hatályos szakmai-etikai rendtartása²² értelmében az orvosnak először – a tömegtájékoztatást megelőzően – szakmai lapokban kell közzétennie új tudományos eredményeit, következtetéseit.²³ Az orvosnak tájékoztatnia kell a nyilvánosságot a fenyegető jelenlegi és jövőbeli egészségproblémákról, veszélyekről, fel kell hívnia a figyelmet az egészségügyi ellátás minőségének vagy az orvosok szakmai függetlenségének hiányosságaira.²⁴ A nyilvánosság adott információknak világosnak, tényszerűnek és elfogulatlannak kell lenniük.

Nem kelhetnek sem alaptalan félelmet, sem nyugtalanságot a társadalomban, sem egyes csoportokban, személyekben, nem okozhatnak és ébreszthetnek megalapozatlan elvárásokat, reményeket.²⁵

(1) Az elektronikus kereskedelmi szolgáltatások, valamint az információs társadalommal összefüggő szolgáltatások egyes kérdéseiről szóló 2001. évi CVIII. törvény 14/A. §-a értelmében hirdetést, illetve a közzétételt a szabályozott szakma gyakorlására irányadó szabályok, a szakmai érdek-képviselői szervek – különösen a kamarák – saját tagjaikra vonatkozó magatartási szabályok, valamint az ezen szervek által alkotott etikai szabályok – egyéb jogszabályi rendelkezések sérelme nélkül – is megtilthatják, korlátozhatják, illetve a hirdetés tartalmára vonatkozó követelményeket határozhatnak meg. A szabályozott szakma gyakorlására irányadó további szabályok – különösen a szakma függetlenségének, méltóságának, tiszteletének, a szakmai titoktartás védelmére, valamint a szakmai szolgáltatást igénybe vevő és a szakmát gyakorló más személyekkel szemben tanúsított magatartás tisztességességének meghatározására – alkothatók.

(2) A kereskedelemről szóló 2005. évi CLXIV. törvény preambuluma értelmében az Országgyűlés [...] elismeri a szakmai önszabályozás, valamint olyan – a kereskedők csoportjai által létrehozott, magukra nézve kötelezően elismert – magatartási kódex jelentőségét, amely meghatározza a kereskedők magatartását olyan fontos területeken, mint a tisztességes kereskedelmi gyakorlat, a fogyasztókkal szemben folytatott magatartás...

(3) Az egészségügyi dolgozók Rendtartása X.1. pontja értelmében tömegtájékoztatási eszközökben – ideértve az internetet is – való megjelenést, közlést szabályozó jogszabályi rendelkezések vétkes megszegése egyben etikai vétségnek is minősül, ideértve a reklámozással kapcsolatos szabályok vétkes megszegését is.

(4) A 2005. évi Magyar Reklámetikai Kódex értelmében a reklám nem tartalmazhat olyan elemeket, és nem kelthet olyan összhatást, amely az emberi élet, az egészség vagy a testi épség veszélyeztetését, a természetes és épített környezet és a köz- vagy magántulajdon károsítását, az állatok kínzását ösztönzi, támogatja vagy igazolja. A Magyar Reklámetikai Kódex és az egészségügyi törvény szerinti szakmai-etikai Rendtartás²⁶ egyaránt a korábbi *soft law* kategóriából vált *angustiore vocis notione* joggá. Ezek példák, amelyek a testi és lelki egészséghez való alkotmányos alapjog és a média szoros kötelékét fűzik még szorosabbra.

4. KONKLÚZIÓ

Számos következtetést engednek a fent írtak, mégis ki kell emelni azt a néhány, de legfontosabb megállapítást, amelyek pontokba szedve következnek, és talán plasztikusan ábrázolják a címben foglalt célkitűzést, csakúgy mint a szerző személyes véleményét, álláspontját.

(1) Mint a technika- és jogtörténet folyamán beidegződött történelmi főszabály, a jogi és a technikai fejlődés nehéz versenyfutása zajlik napjainkban is. Hol a normatív textus jár a valóság előtt néhány lépéssel, hol viszont – és ez tűnik gyakoribb jelenségnek – a technika vívmányai készítenek (kényszerítik) lépések megtételére a jogalkotót. A jogalkotás rendjének hierarchiája sokszor nem tudja követni a technika által megkívánt jogszabályi, jogi iránymutatás-beli lefedettséget. Ezért a legtöbb gond a gyakorlatban az elektronikus médiá-

val kapcsolatban jelentkeznek. A BAT27 (legjobb elérhető technológia) környezetvédelmi követelménye a fizikai elhasználódáson túl az eszközök erkölcsi elavulását sietteti. Nem egy esetben a normatív hiátus enged teret az etika szabályait kontrasztoló, *extra iurem* magatartásoknak.

(2) A média mint a testi és lelki egészség kommunikátora jó fokmérője lehet egy társadalom fejlettségének. Mutatja, mennyire képesek az adott közösség polgárai diszkrpanciától mentes, szociális magatartásra. Mert az alapjog *csak azok kezében válhat de facto* alapvető joggá (másik irányból kötelezettséggé), akik azt önmaguknak alkották mint regulatív faktort. Médiapolitika a valóságban nem létezik. Annál inkább a média politikája, azaz a média által folytatott gazdasági, környezet- és egészségügyi politika etc.; gyakran (+) átpolitizált és/vagy (-) pártpolitizált közegben. Mindezekkel együtt az alapjogok – így a testi és lelki egészséghez való jog – érvényesülése társadalmi szinten ma már/ma sem törtenhet a média kereteit hátrahagyva.

(3) A közölt példák, felhívott jogszabályrészletek rávilágítanak ugyanannak a kérdéskörnek a magyarországitól nagyban eltérő, lehetséges válaszaira. Az idézett normaanyag részben nemzeti megközelítést ad, részben pedig olyan problematikusság részletekre hívja fel a hazai jogalkotó-jogalkalmazó figyelmét, amelyek nálunk nem kapnak (kellő) hangsúlyt. Ilyen a francia italkultúra regulatív leképezése, de ilyen a holland reklámjognak a testi-lelki egészséget széleskörűen oltalmazó, részletező ráfókuszálása egyes gócpontokra (mint az édességekkel kapcsolatban...), a nemzeti válogatott játékanak közvetítése, és médiajogi vonatkozásai mint a sportra nevelés eszköze. A felsorolás és a példák tárháza kimeríthetetlen, és az idő előrehaladtával – várhatóan – egyre változatosabb lesz. A különböző főbb európai jogcsaládok a történelem során jogintézményeikben mindig közelíteni próbáltak egymáshoz, a differenciáltságuk azonban nehezen megmagyarázható okból a mai napig fennmaradt. Ez a differenciáltság az európai jogtörténetben szokásos módon „egységes mázzal van leöntve”, ami mégsem jelent tökéletes koherenciát. Jogfogalmi téren, kulturális szempontból, jogilag, gazdaságilag más és más közegben találjuk magunkat a különböző EU-tagállamokban. A régiók pedig a legtöbb esetben további eltéréseket mutatnak. Hiszen ezek a régiók egykor – talán nem is olyan rég – még önálló államok voltak, s csak később egységesültek, illetve alakultak föderációvá. Ez pedig tovább bonyolítja az összképet, tovább tagolja a *ius commune Europaeum* csak látszólag egységes nemzeti hátterét. Minden jogterületen: még az újnak számító médiajogban is. Ez utóbbi nem a tagállami jogharmonizáció hibájaként róható fel, hanem az egységes jogszemlélet függ ekként kontinensünk területi elaprózódásától.

(4) Az objektív felelősség nemcsak a média és a testi-lelki egészséghez való jog kapcsolatát fűzi szorosra, de fokmérője és iránytűje is ennek a korrelációnak. Egyúttal jelzi a jogtörténeti fejlődés irányvonalát. A jelenlegi hazai polgári törvénykönyvhöz képest a későbbi Ptk. tervezete már jóval szélesebbre nyitja az objektív felelősségnek a polgári jogi kódexben kodifikálható tárgyi körét. Fontosnak tartom, hogy a veszélyes természetű állatokon és a vadállatokon túl a már jelenleg is meglévő környezet- és természetvédelmi, valamint termékfelelősségi (és a Ptk.-tervezetben még szereplő egyéb) veszélyes üzemi felelősség mellett a munkajogban a tíznél több munkavállalót foglalkoztató magánmunkáltató tárgyi felelősségére, valamint az adatvédelmi törvényünkben meghatározott (1992. évi LXIII. törvény 18. §)²⁸ objektív felelősségre is utaljak. A munkaegészségügy (munkahigiéné és foglalkozás-egészségügy), a környezet-egészségügy és az adatvédelem, továbbá a médiajog egymással társadalmilag többszörösen összefüggő területek.

(5) Évtizedeknek – tágabban véve évszázadoknak, -ezredeknek – kellett eltelniük, mire eddig eljutott társadalmunk a „tatók és tetők” világától: „Van a törvénykönyvben erre paragrafus? Tudom, hogy nem ön hibás ebben, hanem a „tatók” és a „tetők”, akik itt sugaraztat-tat-tatják az embert [...] kimegyek a transzformátorhoz és ott franciául belekiabálom a világba, hogy itt sugaraztat-tat-tatják az embereket.”²⁹ Benedek István leírta könyvében, hogy sokszor külföldre is magukkal vitték az *Aranyketrec* egykori lakói téveszméiket. Írországból 1998-ban zárult az azóta tankönyvi példává lett Szabó contra East Digifone Ltd. ügy, amelyben külhonba szakadt hazánkfiára arra hivatkozott, hogy az elektromos állomás átlatlanságot, szív- és keringési panaszokat, sinusitist és még sok egyéb betegséget idézhet elő. Azonban – mint Magyarországon többször előfordult a kazuisztikában – itt is a kereseti kérelem elutasításával zárult az eset: a tudomány nem támasztotta alá a felperes állításait. A hiedelmektől megszabaduló társadalom napjainkra megtalálni látszik az egyensúlyt a testi-lelki egészség és a technika között: legalábbis ezt mutatja a *juris dictio*.

(6) Figyelemre méltó tendencia, hogy az elmúlt évszázad irodalmi Nobel-díjasainak többsége éppen a díj keltette népszerűséget felhasználva igyekezett a környezet- és természetvédelem ügyét a szélesebb szocioszféra számára megszólaltatni. Példát bőven találunk: Doris Lessingnél *A fű dalolban*,³⁰ Orhan Pamuk *A fehér vár* című művében,³¹ Saul Bellow *Késő bánat* című kisregényében,³² Pirandellónál a *Mattia Pascal két életében*,³³ Anatole France-nál a *Pingvinek szigetében*³⁴ etc. A szépirodalmi közeg könnyebben emészthetővé teszi az esetleg bonyolultabb környezetpolitikai kérdéseket. A média pedig másról sem beszél, mint róluk, és ezáltal az ember és környezete közti relációról.

(7) A média és a testi-lelki egészség összefüggésrendszere komplex. Mégis jól látszanak azok a lényegi – és legtöbbször problémát hordozó – találkozási pontok, amelyekre rá kell világítani, amelyekről társadalmi diskurzust kell folytatni. És mindezt éppen a média útján lehet a legcélravezetőbben kivitelezni. Ez a diskurzus a jogalkotásról szóló törvényünk, valamint az elektronikus információszabadságról szóló törvényünk értelmében is állami kötelezettség, de lehetőség a civil szféra társadalmi szervezeteinek alapítványainak. Jog és kötelezettség itt tehát megfordul. Ezáltal az állam válik kötelezetté és az állampolgár jogosulttá. Mindez pedig mutatja a társadalmi fejlődés vonalát a jogtörténetben.

JEGYZETEK

¹ 1949. évi XX. törvény 18. §.

² *Ibid.* 70/D. §.

³ 2007. évi CXLV. törvény.

⁴ Golding, William (1966): *A legyek ura* (Lord of the Flies). Ford. Déry Tibor. Budapest, 3. Európa, 33, 35.

⁵ 1997. évi LVIII. törvény 12. § (1) bekezdés a) pontja.

⁶ *Ibid.* e) pont.

⁷ *Ibid.* 12. § (2) bekezdés c) pont.

⁸ Az 1270/B/1997. AB határozat úgy foglalt állást, hogy a kereskedelmi jellegű információk közzététele esetében szélesebb körű állami beavatkozás lehet alkotmányosan indokolt, mint a véleményközlés egyéb eseteiben (ABK, 2000. május, 178). Ennek oka egyrészt az, hogy a reklám közzétételének általában nem az egyéni önkifejezés, a személyiség szabad kibontakoztatása az elsődleges célja, sokkal inkább az áru értékesítésének, megismertetésének, igénybevételének előmozdítása [Grtv. 2. § g) pont]. Másrészt a valótlán kereskedelmi információk közzétételének, illetve a valós információk elhallgatásának olyan, az emberi egészségre káros következményei is lehetnek, amelyek indokoltá teszik a közzététel korlátozását.

⁹ 18. életévét be nem töltött személy részére szeszes italt, szexuális terméket, valamint dohányterméket kiszolgálni, illetve értékesíteni tilos.

¹⁰ 1. cikkely: *reclame voor alcoholhoudende drank mag geen overmatige of anderszins onverantwoorde consumptie tonen, suggereren of stimuleren.*

¹¹ ...niet tot de normale maaltijdschuur behorende... (sic!).

¹² 2000. évi XLIII. tv. 54. § (1) bek.

¹³ 1995. évi LIII. törvény 54. § (6) bekezdés: a környezeti [...] ismeretterjesztésnek az alapvető komplex (természettudomány-ökológiai, társadalomtudományi, műszaki-technikai) ismereteken túl [...] a környezetet veszélyeztető tevékenységekre, a veszélyhelyzet megelőzésének és elhárításának alapvető kérdéseire, az egészséget befolyásoló környezeti hatásokra, továbbá a környezet védelmével kapcsolatos állampolgári jogok és kötelezettségek ismertetésére is ki kell terjednie. A természet védelméről szóló 1996. évi LIII. törvény 69. § (1) bekezdés b) értelmében a központi költségvetés támogatja a természetvédelmet szolgáló intézkedéseket, különösen [...] az ismeretterjesztés és tudatformálás, a kutatás, a társadalmi természetvédelmi tevékenység területén.

¹⁴ 2003. évi C. törvény 2. § j)–k).

¹⁵ A 2007. évi LXXIV. törvény 24. § (2) bekezdése értelmében médiapolitikai szempontból meghatározó jelentőségűnek minősül a műsorterjesztő, ha a) előfizetőinek száma meghaladja a százezer főt, vagy b) ingyenesen hozzáférhető műsorterjesztés esetén vételkörzete a Magyar Köztársaság lakosságának több mint egyharmadára kiterjed, és a műsorterjesztő vagy azzal irányítási viszonyban álló szolgáltató vagy vállalkozás a Magyar Köztársaság területén végzett műsorterjesztésből vagy az ahhoz kapcsolódó szolgáltatásból származó árbevétele meghaladja az évi 1000 millió forintot.

¹⁶ Ibid. 26. § (1) bek. c) pontja.

¹⁷ A számvitelről szóló 2000. évi C. törvény 95. § (5) bekezdés.

¹⁸ 1997. évi CLIV. törvény 38. § (5) bekezdés.

¹⁹ Ibid. 38. § (1) bekezdés.

²⁰ 1996. évi I. törvény 2. § 19. pontja.

²¹ L 3342–1-től az L 3342–3. cikkelyig.

²² Az egészségügyi dolgozók rendtartásáról szóló 30/2007. (VI. 22.) EüM rendelet melléklete, az egészségügyi törvényünk szerinti Rendtartás IX–X. fejezete.

²³ Ibid. IX. 1.

²⁴ Ibid. X. 2.

²⁵ Ibid. X. 3.

²⁶ 1997. évi CLIV. törvény 140/A–140/E. §§.

²⁷ Best Available Technology.

²⁸ Az adatkezelő az érintett adatainak jogellenes kezelésével vagy a technikai adatvédelem követelményeinek megszegésével másnak okozott kárt köteles megtéríteni. Az érintettel szemben az adatkezelő felel az adatfeldolgozó által okozott kárért is. Az adatkezelő mentesül a felelősség alól, ha bizonyítja, hogy a kárt az adatkezelés körén kívül eső elháríthatatlan ok idézte elő. A sajtótörvény (1986. évi II. törvény) 4. §-a szerint a hiteles, pontos és gyors tájékoztatást az állami szervek, a társadalmi szervezetek és az egyesületek a saját kezdeményezéseikkel, továbbá a szükséges felvilágosításoknak és adatoknak a sajtó rendelkezésére bocsátásával kötelesek elősegíteni... [(1) bekezdés] A sajtó részére felvilágosítást adó személy a valóságnak megfelelő felvilágosítást köteles adni [(2) bekezdés].

²⁹ Benedek I. (1983): *Aranyketrec*. Budapest, Gondolat, 283.

³⁰ Lessing, Doris (1972): *A fű dalol*. Ford. Bartos Tibor és Borbás Mária. Budapest, Magvető Kiadó, 114.

³¹ Pamuk, Orhan (2006): *A fehér vár*. Ford. Csirkés Ferenc. Budapest, Ulpius-ház Könyvkiadó, 143 és 149.

³² Bellow, Saul (1988): *Késő bánat (Him with his foot in his mouth)*. Ford. András T. László. Budapest, Európa Könyvkiadó, 43.

³³ Pirandello (1975): *Mattia Pascal két élete*. Ford. Déry Tibor. Budapest, Európa Könyvkiadó, 113, 233, 234.

³⁴ France, Anatole (1956): *A pingvinek szigete*. Ford. Bölöni György. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 56.

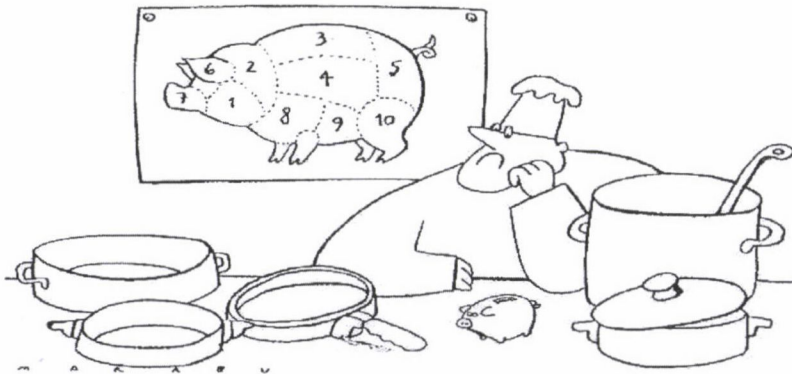
Argejő Éva

TALAJRÖG ÉS IDENTITÁS. AZ „IDEGENSÉG” A MAGYAR KARIKATÚRÁKBAN¹

1. KI AZ IDEGEN?

Az idegen magunkhoz képest „más” – vélekedett az idegenségét Amerikában maga is megélő német emigráns, Alfred Schütz. Az idegen nem köztünk élt, nem közös a múltunk, csupán a jelen valósága adja érintkezési pontunkat – s bár szeretne egy olyan csoport tagjává válni, amelybe sohasem tartozott, eközben tudja, hogy egy számára nehezen kiismerhető világban jár, amely másképp épül fel, mint ahonnan ő maga jött.² Bernhard Waldensfeld túllép a „másságon”, felfogásában „az idegenséget a sajáttal ellentétben kell látni, mely önmagát határolja be azáltal, hogy a másikat kirekeszti. A behatárolás és a kirekesztés folyamatából való származás különbözteti meg az idegent a pusztán mástól, melyet a magával való ellenpontosítás határoz meg és a kölcsönös lehatárolás reverzibilis formája révén jön létre”.³ Waldensfeld az idegenség nyolc típusát különíti el: a történelmi-időbelit, földrajzit, fizikait, társadalmi, etnikai-kulturális, nemek közöttit, interszjektívét és intraszjektívét – melyek közül valamennyi „idegenség”-típus felbukkan a magyar karikatúrák közt is.

NEM FRANCIA KONYHA

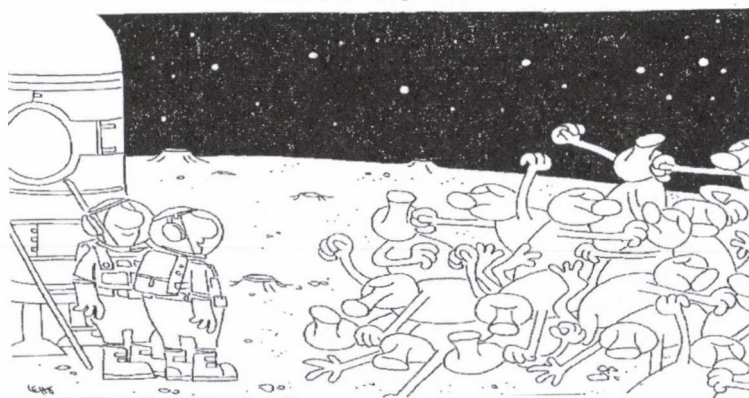

Hócipő, 2003. 10. 01.

Azt Edmund Husserl is elfogadja, hogy az idegen más, mint „mi”, de hozzáteszi, hogy ennél több is: „nem hozzáférhető”, a „mi” számára, tehát tartalmaz valami titokzatos, kiismerhetetlen és birtokba vehetetlen momentumot is.⁴ Míg Husserl az idegent kívülről jövőnek gondolta el, addig Waldenfels felvetette a belülről képződő „idegenség” gondolatát is: „Minden rend a maga elkerülhetetlen korlátozottsága révén létrehozza az idegenség többletét, amely az adott renden belül nem talál helyet magának, és egyben megakadályozza, hogy a rend maga megnyugvásra leljen.”⁵ A „saját” idegenné válásának lehetősége már Freudban is felmerült, amikor a tudattalan kapcsán „belső külhonról” beszélt.

Az idegenség sajátossága, hogy a „mi” adottságával szemben az idegent – a tőlünk való különbözőségével – nekünk magunknak kell megkonstruálnunk. Husserl szerint azt, amit az Én idegenként tapasztal meg, a sajátban és a sajátnak az eszközeivel konstituálja, s ily módon „az eredetileg hozzáférhetetlen hozzáférhetőségének” paradoxonáról beszél.⁶ Azt, hogy azonosítást keresünk az idegennel, és olyanra vezetjük vissza, amit már ismerünk, különösen jól példázzák az idegen bolygókat és a földönkívülieket felvonultató karikatúrák: az ufók is akkor válhatnak ismerőssé számunkra, ha ránk jellemző módon viselkednek – csak „saját” társadalomképünkre formálásukkal vagyunk képesek elképzelni idegen világokat.

Sikeres expedíció

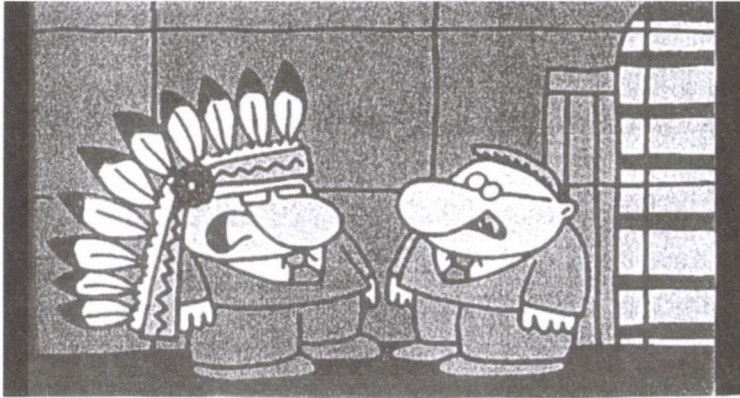

Halló, Föld! Értelmes lényekre bukkantunk!

Népszabadság, 2004. 01. 22.

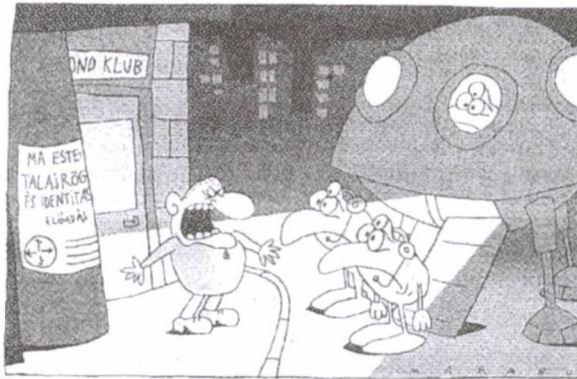
Az idegenhez való kölcsönös viszonyulásunkat mutatja, hogy saját identitásunk meghatározásához mi is konstituálhatjuk magunkat az idegenhez. Az a mód, ahogyan megalkotjuk a másikat, saját magunk megalkotásának is módja lehet – mondja Waldenfels.⁷

Mivel az idegent nem annyira individuusként, mint inkább egy bizonyos típust képviselő idegenként kezeljük, a különböző népekről kialakított sztereotípiáinkhoz nyújt segítséget a nemzeti karakterológia, mivel lehetővé teszi számunkra, hogy – egy koherens világkép birtokában – könnyebben eligazodjunk a minket körülvevő világban. A különböző nemzetekről kialakított attitűdöket és interkulturális vélekedéseket általában az határozza meg, hogy az észak–dél tengely mentén hol helyezkedik el egy nép: eszerint az északiakat az önkontroll és fegyelmezetség jellemzi, a délieket ezzel szemben a kontrollálhatatlanság és szertelen nyugtalanság.⁸ Empirikus kutatások igazolják, hogy Magyarország e tekintetben kivételt jelent: számunkra a kelet–nyugat dimenzió lényegesen fontosabb a

Ma már a cégnél minden kölyök ugyanolyan drága öltönyt hord, mint én, olyan órájuk, olyan kocsijuk van, mint nekem, valamivel csak kell tartanom a tekintélyt, ha már én vagyok a főnök!

Hócipő

– Köszönöm, naggyon köszönöm!... Végre kezd körvonalazódni bennem valamilyen kép a világról, erre jönnek maguk, és megint mindent összezavarnak!

Népszabadság, 2004. 10. 06.

nemzetkarakterológiai jegyek alkalmazásánál, s ez idegeneket felvonultató karikatúráinknak is szembetűnő sajátossága. Daniel Bell amerikai filozófust is foglalkoztatta a nemzeti karakterológia, mert úgy vélte: az antikvitás óta felmerül ez a kérdés, ha valaki egy számára idegen közösség valóságával szembesül. Bell szerint a nemzeti karakter fogalmába öt elem vegyül: a *nemzeti hitvallás*, a *nemzeti jelkép*, a *nemzeti stílus*, a *nemzeti tudat*, és a *modális személyiség típus*, amely nem más, mint a népre jellemző viselkedési mintákat hordozó egyén.⁹ E modális személyiség típusok – elvont gondolatok leegyszerűsített képi kifejeződéseiként – idegenreprezentáns karikatúrafigurák tárházául is szolgálhatnak. Bár az „idegenség” kérdéseivel behatóan foglalkozó Georg Simmel és Bernhard Waldenfels az idegenről való gondolkodást árnyaltan, mindig csak valakihez való viszonylatában tartotta elképzelhetőnek, a karikatúrák dualista oppozícióra épülő világképébe jól beleillik a leegyszerűsített „mi” és az „idegen” viszony. A magyar karikatúráknak is vannak rendsze-

resen visszatérő idegenreprezentáns sztereotípiái, ilyen a kínai kereskedő, az ukrán maffiózó, a multinacionális befektető vagy a német turista típusa, akik hétköznapi tapasztalataink ismerős figuráiként jelennek meg. Ha viszont olyan idegennel kerülünk szembe, akit nem tudunk elhelyezni az ismert kategóriáinkban, új, egész világgépünket gyökeresen felforgató helyzetben találhatjuk magunkat. Az „idegennel” való találkozás minden esetben hordozza a saját, megszokott horizontunkból való kilépés kényszerét is.

2. AZ „IDEGENEK” ÉS „MI”

Magyarországon a két világháború között Prohászka Lajos¹⁰ kultúrfilozófus *A vándor és a bujdosó* című művében foglalkozott behatóan nemzetkarakterológiai problémával. Nézete szerint minden népnek megvan a maga sajátos szellemisége, amely egy sajátos forma is egyben, és ez határozza meg a nép sorsát, determinálva azt, hogy konkrét történelmi helyzetekben hogyan viselkedik. Prohászka a magyar nemzetkarakter legjellemzőbb tulajdonságának a finitizmust tekintette, vagyis a bezárkózottságot, a befelé fordulást, bizonyos önelégültséget, amely nagyban befolyásolhatta az idegenekhez fűződő viszonyunkat is. A magyar „bujdosó” Kelet és Nyugat határán tanyázó, rokonok nélküli és megtűrt jövevényként újra és újra megpróbál igazodni Európához és a Nyugathoz, de ők folyvást eltaszítják maguktól.

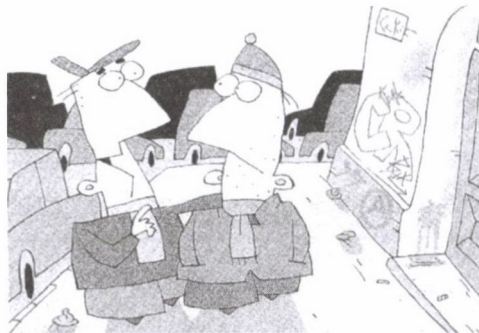
Tegnap már ablakot nyitott a világra, de rögtön be is csukta

Hócipő, 2006. 07. 19.

A világ – mint az idegen betörési pontja – még az államszocializmus idején is sokáig zárva maradt előttünk. Keveseknek és ritkán adatott csak meg az utazás, és hozzánk sem jöttek nagy számban külföldiek. Bár a nyolcvanas évektől ez sokat változott, az idegeneket mégsem kedveltük meg. Ezt támasztják alá azok a közvélemény-kutatások¹¹ is, amelyek szerint nem szeretjük az idegeneket – még a nem létező pirézeket sem. A kutatók magyarázata szerint ez történetileg alakulhatott így, a magyar társadalom túl homogén, elenyésző

nálunk a külföldiek száma, s az emberek többségének nincs az idegenekről közvetlen tapasztalata. A rendszerváltással az „idegenség” egymást is átszövő létszférákban: a gazdaság, a politika, de legfőképpen a kultúra területén kéretlenül és visszafordíthatatlanul betört az életünkbe, életélményét tekintve nemritkán az idegenség igazi „hordozói”, az idegenek nélkül is.

Pozitívizmus

– Nincs igazad, Feri! Szerintem ez lett mostanában a legkirályibb hely Európában. Gondolj csak bele! Ki sem kell mozdulnod az országból, mégis itt van az egész világ: albán fizetések, svéd adók, bangladesi munkaidő, dél-amerikai méretű deficit, törzsi küzdelmek a politikában, mi kell még?

Hócipő

Magyarországon viszonylag új jelenségnek tekinthető a médián át is beáramló globális világ. McLuhan a média impulzív erejének nevezte a hatást, amelynek révén a különböző tévécsatornákon új, eddig ismeretlen kultúrákkal, távoli országokkal, idegenekkel offenzív módon ismerkedhet a néző – s a tömegkultúra látványéhsége kedvez is e különleges világok befogadásának. A média a világ megismerésének, az „idegenség” megtapasztalásának újfajta módját kínálta fel, egy olyan virtuális látványvilágét, melynek helyszíneivel és szereplőivel a néző megismerkedhet anélkül is, hogy közben a lábát ki sem teszi az országból.

No, idesanyám, idesapám, isten áldja magukat, elmegyek világot látni. Megnézem, milyen a nem virtuális valóság.

Hócipő, 2003. 02. 19.

3. AZ IDEGEN REPRESENTÁCIÓJA

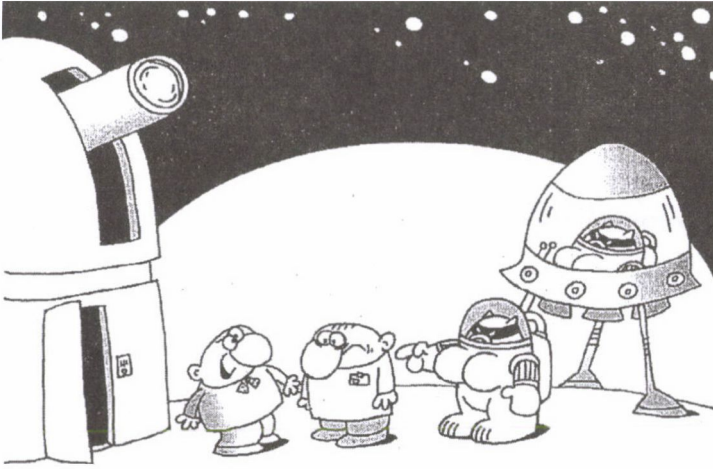
Ha karikatúráink topográfiáját vizsgáljuk: ízig-vérig magyar talajban gyökereznek, az élet helyszíne hangsúlyozottan Magyarország – közülük kevés játszódik univerzális térben. Bennük a világ leginkább csak Európához, egy imaginárius, világok fölötti világhoz kötődően konstituálódnak, s ezer akadály leküzdésével hozzájuk eljutni: világhódítás, bizonytalan kimenetelű kaland.

CSILLAGTŰRA

Hócipő

A férfi karikaturisták alkotta képi világban a nők mellékszereplőként kapnak csak helyet: ők hallgatják meg az erősebbik nem fontos gondolatait, barátnőként megbeszélik a férfiakkal megtörtént dolgokat. Az idegen is férfi alakban tűnik fel, ha nagy ritkán nőként, az már önmagában is súlyos galibát okoz. Simmel¹² szerint az idegennel csak bizonyos általánosabb minőségjegyek lehetnek közösek, míg a személyesebb, intim viszonyok inkább a specifikus különbségek azonosságán alapulnak. A karikatúra humora képes az interszubbektivitás ezen sajátosságát a legszemélyesebb kapcsolatok egyikén, az erotikus viszonyon keresztül is ábrázolni.

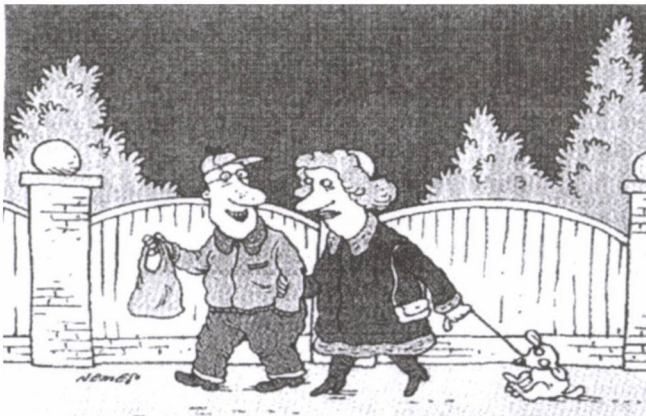

Mafabv

– Hát ilyen nincs, Kovács kolléga! Végre sikerül felvenni a kapcsolatot egy földön kívüli civilizációval, erre maga rögtön szexuális zaklatási botrányba keveredik velük.

Népszabadság, 2004. 08. 02.

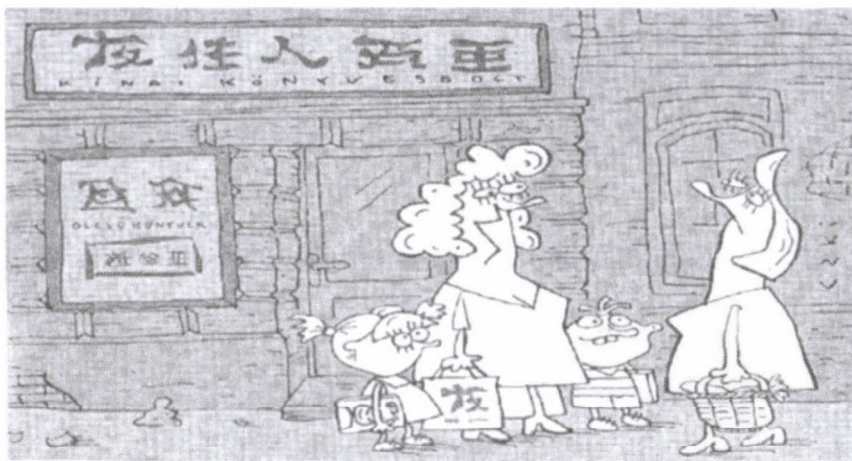
A rendszerváltást követően a legtöbb „idegen” a gazdasági szférában került Magyarországra, s ennek megfelelően a karikatúrákban megjelenő idegenek többsége is innen rekrutálódik. Simmel¹³ tanúsága szerint a gazdaság történetében az idegen legtöbbször *kereskedőként* jelent meg, s a kereskedő mindig idegenként lépett fel. Még élesebben körvonalazódik az idegenség, ha a gazdasági tevékenysége végeztével az idegen nem megy el, hanem hosszabb-rövidebb időre letelepszik. „Idegen” reprezentánsokat felvonultató karikatúránkban ilyennek tekinthető a kínai kereskedő rendszeresen visszatérő toposza. A hozzájuk kötődő ambivalens viszonyulásunkat az olcsó, gyengébb minőségű tömegáruik iránti igény és a mienkétől nagyon is eltérő kultúrájuk elfogadása közötti ingadozás jellemzi.

– Én mondom, tanulhatnánk az ázsiaiaktól udvariasságot meg előzékenységet. A kis boltban is, ahol az aranyhörcsögöt vettem, megkérdezték, hogy egészben vagy szeletben kérem-e.

Népszabadság, 2006. 01. 11.

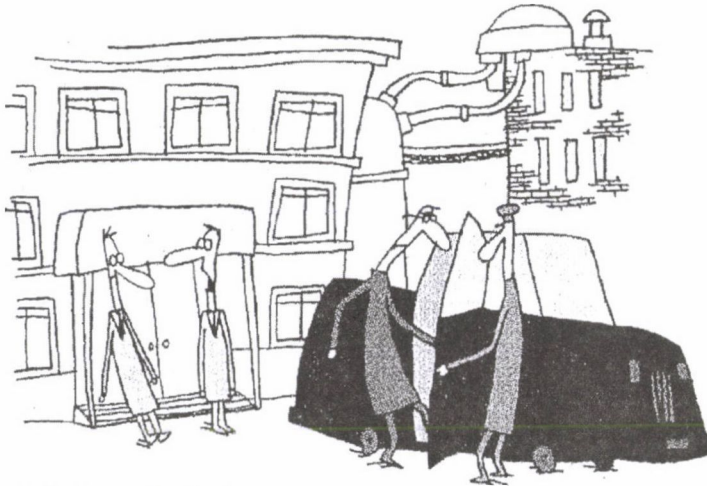
A kínaiak sajátos „idegenképződmény”, mivel kereskedőik letelepedési szándékkal érkeznek hazánkba, s igyekeznek is valamelyest asszimilálódni: törve ugyan, de beszélik a nyelvünket, és magyar iskolába járatják a gyerekeiket. Ugyanakkor – a világ más tájaihoz hasonlóan, ahol meggyökereztek – kolóniában szeretnek élni, nem keveredve a befogadó ország népével. Karikatúránk tanúsága szerint a kínaiakkal való kapcsolatunkat mára már a kölcsönös ráhangolódás jellemzi. Ők rugalmasan alkalmazkodnak a piaci elvárásainkhoz, cserébe mi befogadjuk a különös kultúrájukat.

Nálunk az egész család megtanult kínaiul, így most már a könyveket is tőlük vesszük.

Népszabadság, 2004. 07. 31.

A gazdasági idegen modern változata a *multinacionális tőkés*, akinek szándékában sem áll levetni az idegenségét, hiszen addig akar csak nálunk maradni, amíg az megéri neki. Ezzel a mentalitással a közelség és távolság sajátos szintézisét testesíti meg: „...hiszen a teljesen mozdítható képes érintkezni minden egyes elemmel, miközben egyetlenegyhez sem kapcsolódik szervesen a rokoni, helyi és szakmabeli kötöttségek révén”.¹⁴ Az olcsó munkaerő irányába ugrásra kész kapitalista nem küzd asszimilációs problémákkal, jelenléte sokkal inkább a konfliktus és alkalmazkodás dimenziójában ragadható meg, ami róluk szóló karikatúránk társadalomképében is hűen tükröződik. A kapitalista tőkés archetípusa – akit a rendszerváltás előtt még csak hírből ismerhettünk – időközben a karikatúrák leggyűlöltebb figurája lett. Rajzainkon a nevelésért összegeket privatizáló, olcsó hazai munkaerő kizsigeléséből gazdagodó, jelentős adókedvezményeket élvező multinacionálisokat nemritkán a hajdani rabszolgatartókkal azonosítják.

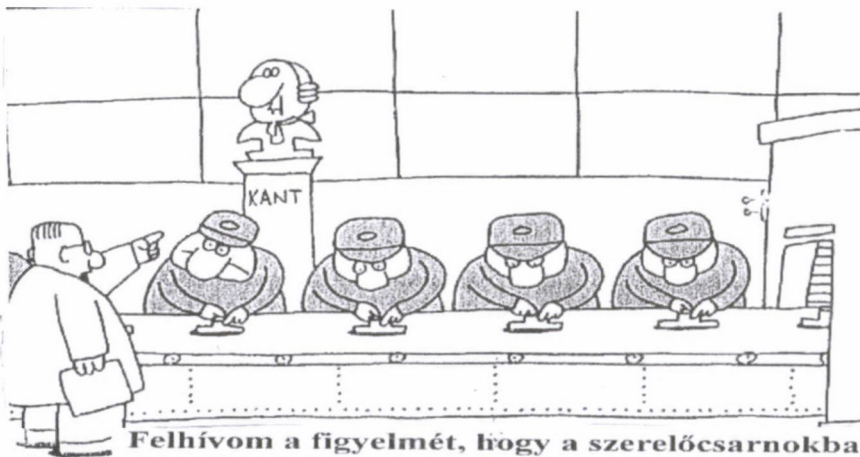

M A K A P U

- Tulajdonképpen a privatizáció törvényi háttérével volt elegendő. Az egész tárgyalási folyamatot leállította, amikor megtudta, hogy nálunk már el lett törölve a rabszolगतartás

Népszabadság, 2005. 10. 10.

Karikatúráink tanúsága szerint tőkés befektető alkalmazottjának lenni egyet jelent az emberi méltóság feladásával, a magyar identitás megtagadásával, az értelem teljes kikapcsolásával.

Felhívom a figyelmét, hogy a szerelőcsarnokba személyes tárgyakat behozni tilos!

Hócipő, 2005. 04. 13.

Aki multinacionális cégnél meg akarja tartani a munkahelyét, akár még önpusztító életstratégiák bevetésére is rákényszerül.

Betegállomány helyett

- Ha multinál dolgozik, akkor írok valami erősebbet, gondolom lábon akarja kihordani!...

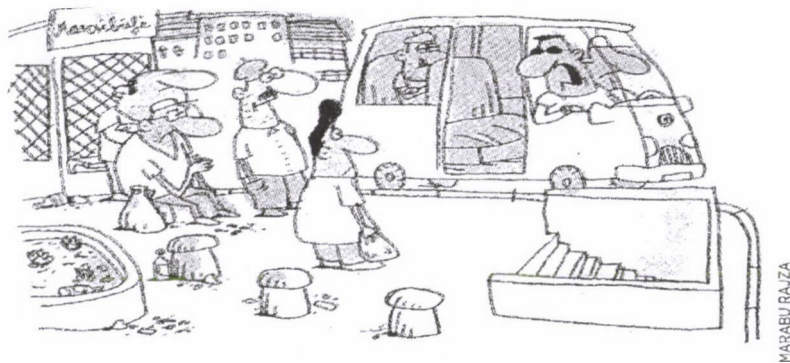
Népszabadság, 2005. 03. 01.

A tőkés tulajdonoshoz hasonlatosan a *vendégmunkás* is olyan idegen, aki hosszabb-rövidebb ideig tartó alkalmi munkavégzésből tartózkodik más országban. Mivel ő otthon akar státusra szert tenni az idegenben végzett munkája jövedelméből – referenciapontjait mindig is a saját hazájában keresi. Éppen ezért tartósan nem rendezkedik be sehol, nem akar integrálódni, és ha teheti, saját etnikai csoportja elkötelezettjeként izoláltan él egy számára idegen társadalomban, outsidernek tekintve önmagát. A vendégmunkásnak az idegenben vállalt munka anyagi gyarapodást és új tapasztalatok szerzését szolgálja csupán.¹⁵ Elfajult változatában külföldi *feketemunkásként* jelenik meg, munkavállalási engedély nélküli, illegálisan ingázó „álturistaként”, aki a szociális ellátás teljes hiányában kényszerül munkavállalásra. Ők a globális kapitalizmus transznacionális idegenei.

- A tényállás, fororzs, hogy a brigadból egyedül ennek a fekete munkásnak van érvényes munkavállalói engedélye

A vendégmunkások és feketemunkások amúgy is kiszolgáltatott helyzetét tovább rontják a – minimálbért éppen csak fizető – munkaadók egyébíránt is túlzó, gyakran a kizsigerelt életvilágtól, kultúrájától és iskolázottságától merőben idegen elvárásai.

- Lenne egy kis melő, emberek! Ha van maguk közt egy account manager meg marketing koordinátor, az már szállhat is befele!

Népszabadság, 2005. 06. 28.

A rendőrség az önök segítségét kéri: Keressük Szergej Washington szíriai és Hasszán Kleinberger brazil állampolgárt....

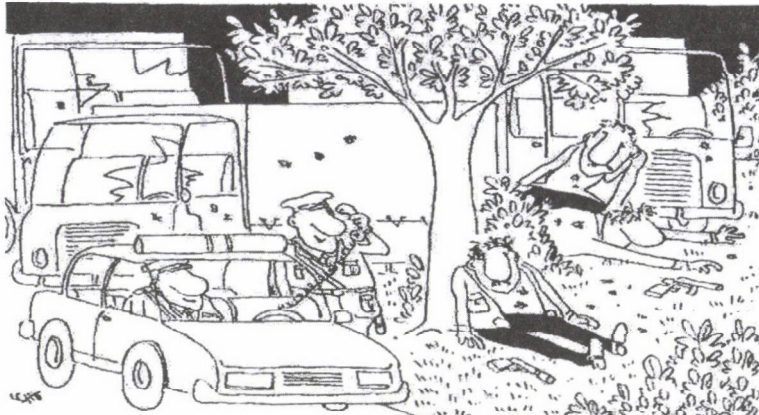
Népszabadság, 2004. 01. 19.

A maffiózó is a gazdasági idegen elfajult típusának tekinthető, s ukrán, csecsen, üzbég, kínai változatában kedvelt toposza karikatúráinknak. „Globális idegenségük” révén még a származási helyük és működési területük is behatárolhatatlan.

Gazdasági eredményességük azonban még a „kisember” számára is felfogható, karikatúráink visszatérő humorforrása a gyerek ukrán (csecsen, üzbég, kínai) nyelvre tanítható

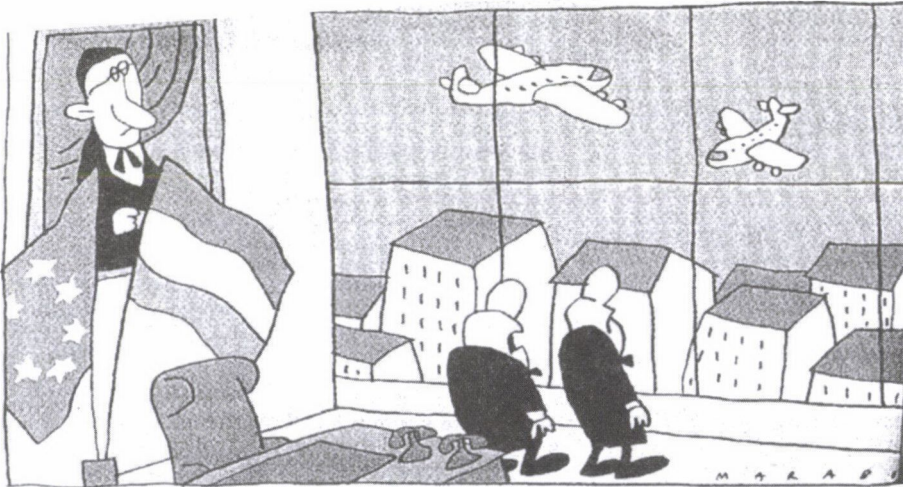
sa a biztos megélhetés reményében. Rajzaink tanúsága szerint a különböző nemzetiségű maffiák beépültek politikai-közéleti életvilágunkba is, kiiktatni őket már csak az egymással való leszámolásaik révén lehet, paradox módon felszámolva ezzel idegenségüket is, hiszen – a közrend helyreállításával – szerves részévé válnak a magyar rendvédelemnek.

MAGYAR MAFFIÁK

– Tovább javult a közbiztonság: az ukránok éppen most számoltak le az üzbegeleket...
LEHUCZKI ISTVÁN RAJZA

Népszabadság

– Pedig milyen jó kis hid lennének Kelet és Nyugat közt, erre tessék: egyszerűen átröpülnek fölöttünk, amikor egymáshoz mennek! Marabu rajza

Népszabadság, 2006. 06. 21.

A gazdasági idegenekhez képest „politikai idegenek” elenyésző számban tűnnek fel a karikatúrákban. Prohászka Lajos Kelethez és Nyugathoz egyaránt alkalmazkodni próbáló „bujdosójához” hasonlatosan Karácsony Sándor nemzetkarakterológiai felfogásában is a magyar néplelkületet egyszerre jellemzi – történelmi gyökerét tekintve – az ázsiai és – fej-

lődésének irányát tekintve – az európai mentalitás. A magyar nép ázsiai forma és európai tartalom szintézise, és ilyen kettős jellemként predesztinálva volna a közvetítő nemzet szerepére.¹⁶

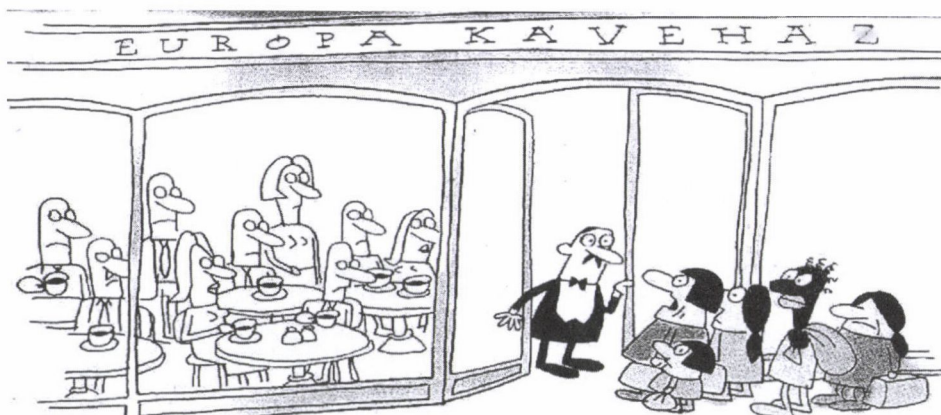
Azonban politikai karikatúráink tanúsága szerint közvetítő szerep helyett mi magunk szorulunk hathatós külső segítségre – az elfajult belpolitikai csatározások miatt már hírünk kelt a világban is, idegen földön fogalomként emlegetik a nevünket.

**· Ez egy stabil dél-amerikai diktatúra! Nem engedhetjük
ogy a helyzet tovább magyarizálódjon!**

Magyar Nemzet, 1997. 04. 29.

A járművek mélyén megbúvó, csapatosan beáramló *politikai menekültek* is az idegen-ség jellegzetes megtestesítői. Egy nemzetközi felmérés szerint a magyarok többsége azt vallja, hogy országának sem gazdasági, sem politikai migránsokra nincs szüksége, s ebben a négy visegrádi ország lakosságával – a szlovákokkal, a lengyelekkel és a csehekkel is – megegyezik a véleményünk.

Ugyanonnan jöttünk, ahonnan a kávé. Minket is befogadnak?

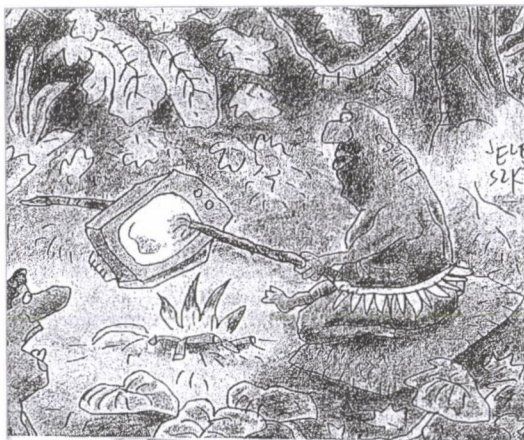
Népszabadság, 2006. 05. 09.

A magyarok kis hányada tartja csak úgy, hogy a bevándorlók kulturálisan gazdagíthatják az országot, a többség véleménye szerint a gazdaságra is inkább negatív hatással vannak. Az idegenellenesség oka gazdasági jellegű is lehet – állítja Sík Endre –, a rendszerváltást követően megnőtt a bizonytalanság és a félelem, ilyen helyzetben pedig az emberek hajlamosak arra, hogy az idegenben keressék a bűnbakot. De az elutasításban szerepet játszhat még az is, hogy míg más országban a politikailag korrekt beszéd az elfogadott, addig a magyarok hajlamosak hangot adni az idegenekről kialakított negatív véleményüknek.¹⁷ Ez az elutasítás jelenik meg karikatúráink társadalomképében is: humoros formában ugyan, de többségükben a kulturális másság iránti értetlenséget, erős idegenellenességet sugallnak az olvasóknak. A migránsokkal szembeni közöny, mi több, ellenszenv, a vendégszeretet hiánya kap teret bennük.

Népszava, 1995. 04. 12.

A múlt századforduló körül az idegen kultúrák életvilága került az érdeklődés középpontjába, és az antropológiai-szociológiai kutatások során is az egyes személyek közötti kapcsolatok szintje áttevődött a kultúrák közötti kapcsolatok vizsgálatára.

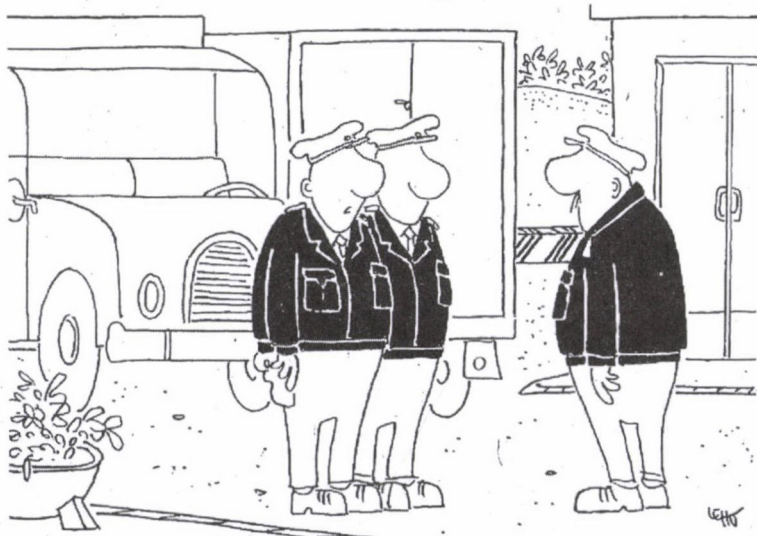

- Azt mondom, főnök, a haladást csak akadályozni lehet, de megállítani nem!

Hócipő, 2006. 11. 22.

A kulturális idegenség éppúgy megjelenhet a „külső idegen” – így például az utazó –, mint a „belső idegen” – a nemzeti etnikum – esetében is. Karikatúránkban mindkét idegenségtípusra élnek kulturális sztereotípiák.

Kalandvággy

- Ilyenkör mit kell csinálni, százados úr? Az egyik kamionban tizenöt jó módú svédet találtunk!

Népszabadság, 2004. 04. 27.

Az utazóra igazán illik Waldensfeld jellemzése: „Az idegen különös vendégként jelenik meg, aki jön és megy, aki itt van, de sosem tartozik igazán közeink.”¹⁸ Az utazás az idegenség megtapasztalásának fontos eszköze, a messzeség megkísértése téren és időn túl, mely idegen világokban kínál fel kalandot. Az igazi idegenség tér és idő egzotikum, melynek szélsőséges változatában a látogató idegen bolygóról érkezik egy más idődimenzióba. Régen a zarándokok járták a világot, ma a turisták, akik utazásaik során az idegenség bizarr élményeit hajszolják – kalandokra vágnak, amelyek felizgatják és elszórakoztatják őket, de olyanformán, hogy bármikor tét nélkül kiléphessenek a helyzetből.

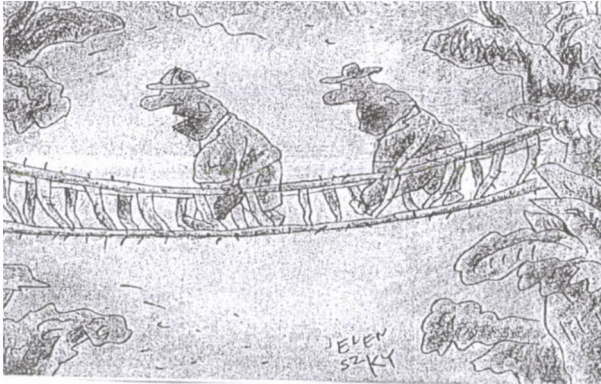
Karikatúránkban az idegeneknek mi magunk is azt próbáljuk nyújtani, amit ők bele akarnak látni Magyarországra: vad kalandtúrákat elhagyott falvainkban, titokzatos tavi szörnyet a Balatonban. A rajzok tanúsága szerint olyan egzotikumot kínálunk fel a hozzánk érkező turistáknak, amely a magyar valóságban nem létezik.

Simmel a vándorlást egy meghatározott térbeli ponttól való elszakadásnak tekinti. Az idegen nem tartozik oda, ahová megérkezett, és érkezésével olyan minőséget emel be a térbe, amely nem onnan származik – a csoport elemévé válik, s így egyszerre foglalja magában a kívülállóságot és a társként való jelenlétet. Ez a fajta magatartás – az állandó mozgásban levés – jól beleillik a posztmodern életstratégiába is, amely szerint „nem az önazonosság kialakítása, hanem bármilyen rögzítettség elkerülése” a fontos.¹⁹ A sétáló, az otthonosság érzéséből kiszakadni vágyó *flâneur* is a modern élet e jellegzetes figurája, akinek célja idegennek látszani, mert az utazás valódi élménye nélkül akarja megélni az idegenséget.

Simmel szerint létezhetnek számukra „nem idegen” idegenek is: „...a Szíriusz lakói tulajdonképpen nem idegenek számunkra, hanem egyáltalán nem számunkra léteznek, a távolin és a közelin kívül esnek.”²⁰

Az utazó ideiglenesen érkezik valahová, hosszabb-rövidebb időt ott tölt, és látogatása végén mindig visszatér az otthonába, amely szimbolikus értelemmel is bíró kiindulópont és végpont: mindent jelent, amihez kötődik, egyben a saját világában való otthonosság érzését nyújtva.²¹ Különleges országokban azonban az otthoni lét lehet olyan nehéz s ezáltal kalandos, az „otthon levés” unalmas rutinja helyett edzhet olyan kreatívvá, hogy hozzá képest egy egzotikus utazás nyújtotta „idegenségélmény” már maga az unalom. Karikatúránk tanúsága szerint Magyarország egy ilyen különleges ország.

Nekem meg se koccan ez a pápua új-gineai expedíció, az én községemhez is megszűntette a MÁV a vasutat

Hócipő, 2005. 03. 17.

Az utazókkal való kapcsolatba kerülés toleránsabbá, érzékenyebbé tehet az idegenszerű események és emberek elfogadása iránt is. Bár az idegeneket nem szeretjük, a hozzánk érkező gazdag turistákhoz igyekszünk kedvesek lenni, és kitenni magunkért.

– Főnök! Főnök!... Már megint nem jut eszembe! Hogy is kell mondani japánul, hogy „leteszed azt a félmilkát az asztalra, vagy kitépem a szíved, köcsög?!“

Népszabadság, 2004. 11. 15.

Az *etnikai idegenség* toposza sokáig tabutémája volt karikatúráinknak, de a rendszerváltás után ez is „szabad utat” kapott. A *Mi a magyar?* című tanulmánykötetben Ormos Mária történész kifejti: bár a közfelfogás elfogadja a kettős identitást, bizonytalan az ország határain belül élő nem magyar etnikumok hovatartozásának megítélésében, főként a magyarországi cigányságot és zsidóságot tekintve, és ugyancsak bizonytalan a határon túli magyarok státusát tekintve is.²² Karikatúráink zsidókról és cigányokról alkotott társadalomképe hű szellemi lenyomata a történész látletelemek.

– Ne ijedezzen, nővérke, mások vagyunk, de a vérünk magyar!

Hócipő

Az ő helyzetük megítélésébe mindig is egy invariábilis elem kerül: az etnikai hovatartozásuk, amely folyamatosan felülírja ad hoc társadalmi szerepeiket is. Az etnikai „idegen a maga szervesen kapcsolódásával mégiscsak a közösség szerves része – mondja erről a bonyolult viszonyatról Simmel – melynek egységes élete magában foglalja ezen elem sajátos feltételeességét [...], s a közelség és a távolság sajátos arányokban és kölcsönös feszültségben határozza meg az »idegenhez« fűződő, specifikus és formális viszonyt”.²³

Az „idegenség” toposza a rendszerváltás után nyert igazán értelmet a hazai közgondolkodásban. Az államszocializmus fülledt zártságát követően kitértünk a világ – de kinyílt az idegenek számára is. Karikatúráink tanúsága szerint nem szeretjük az idegeneket, a kívülről jövőket sem – akik legtöbbször multinacionális tőkésként, vendégmunkásként vagy feketemunkás képében törnek ránk –, de a belső idegeneket sem, és ennek hangot is adunk. Hiába is szeretnénk azonban bezárkózók maradni, az „idegenség” elől már nincs menekvés – a „globális falu” is folyamatosan eláraszt minket virtuális idegenekkel. Tömeges felbukkanásuk önvizsgálatra késztet: milyenek is vagyunk „mi”, „velük” szemben? Karikatúráink tanúsága szerint a kép nem túl rózsás: bezárkózók és idegenkerülők – de éppen az idegenek „segítségével” talán képesek leszünk majd árnyaltabban, megértőbben és relativisztikusabban látni a világot. Jó hír még: a nehezített hazai életviszonyokból következően, ha mi, magyarok kerülünk „idegenként” a világba, nagy nehézségek közepette is talpraesetten feltaláljuk magunkat.

- ¹ Tanulmányomhoz az elmúlt öt év országos napilapjaiból és a *Hócipő*ből gyűjtöttem egybe a karikatúrákat. A főcímet „Talajrög és identitás.” Marabu egy – itt is szereplő – karikatúrájából kölcsönöztem.
- ² Schütz, Alfred (2004): A hazatérő. In Biczó Gábor (szerk.): *Az Idegen. Variációk Simmeltől Derridáig*. Debrecen, Csokonai Kiadó, 80–91.
- ³ Waldenfels, Bernhard (2004): Az idegenség etnográfiai ábrázolásának paradoxonai. In Biczó Gábor (szerk.): *Az Idegen. Variációk Simmeltől Derridáig*. Debrecen, Csokonai Kiadó, 91–117.
- ⁴ Husserl, Edmund (2000): *Karteziánus elmélkedések. Bevezetés a fenomenológiába*. Ford. Mezei Balázs. Budapest.
- ⁵ Waldenfels, Bernhard (2004): Az idegenség etnográfiai ábrázolásának paradoxonai In Biczó Gábor (szerk.): *Az Idegen. Variációk Simmeltől Derridáig*. Debrecen, Csokonai Kiadó, 99.
- ⁶ Husserl, Edmund (2000): *Karteziánus elmélkedések. Bevezetés a fenomenológiába*. Ford. Mezei Balázs. Budapest, 109.
- ⁷ Waldenfels, Bernhard (2004): Az idegenség etnográfiai ábrázolásának paradoxonai. In Biczó Gábor (szerk.): *Az Idegen. Variációk Simmeltől Derridáig*. Debrecen, Csokonai Kiadó, 105.
- ⁸ Hunyadi György (2001): A nemzeti karakter talányos pszichológiája. In Hunyadi György (szerk.): *Nemzetkarakterológiák*. Budapest, Osiris Kiadó, 46.
- ⁹ Bell, Daniel: National Character Revisited. A Proposal for Renegotiating the Concept. In Daniel Bell: *Sociological Journeys: Essays 1960–1980*. London, Heinemann, 167–183.
- ¹⁰ Prohászka Lajos (1990): *A vándor és a bujdosó*. Szeged, Univerzum. Reprint.
- ¹¹ <http://www.origo.hu/itthon/20060524atobbseg.html>
- ¹² Simmel, Georg (2004): Exkurzus az idegenről. In Biczó Gábor (szerk.): *Az Idegen. Variációk Simmeltől Derridáig*. Debrecen, Csokonai Kiadó, 58.
- ¹³ Simmel, Georg (2004): Exkurzus az idegenről. In Biczó Gábor (szerk.): *Az Idegen. Variációk Simmeltől Derridáig*. Debrecen, Csokonai Kiadó, 56.
- ¹⁴ Simmel, Georg (2004): Exkurzus az idegenről. In Biczó Gábor (szerk.): *Az Idegen. Variációk Simmeltől Derridáig*. Debrecen, Csokonai Kiadó, 57.
- ¹⁵ C. P. Sui, Paul (2004): A vendégmunkás. In Biczó Gábor (szerk.): *Az Idegen. Variációk Simmeltől Derridáig*. Debrecen, Csokonai Kiadó, 163.
- ¹⁶ Pecz László (2007): „Magyar gondolkodás”: ázsiai vagy bujdosó? Karácsony Sándor és Prohászka Lajos a „nemzeti filozófiáról”. *Magyar Tudomány*, 3. szám, 290–301.
- ¹⁷ <http://www.origo.hu/itthon/20060524atobbseg.html>
- ¹⁸ Bernhard Waldenfels (2004): Az idegenség etnográfiai ábrázolásának paradoxonai. In Biczó Gábor (szerk.): *Az Idegen. Variációk Simmeltől Derridáig*. Debrecen, Csokonai Kiadó, 115.
- ¹⁹ Zygmund Bauman: A zarándok és leszármazottai: sétálók, csavargók, és turisták. In Biczó Gábor (szerk.): *Az Idegen. Variációk Simmeltől Derridáig*. Debrecen, Csokonai Kiadó, 198.
- ²⁰ Simmel, Georg (2004): Exkurzus az idegenről. In Biczó Gábor (szerk.): *Az Idegen. Variációk Simmeltől Derridáig*. Debrecen, Csokonai Kiadó, 56.
- ²¹ Alfred Schütz (2004): A hazatérő. In Biczó Gábor (szerk.): *Az Idegen. Variációk Simmeltől Derridáig*. Debrecen, Csokonai Kiadó, 81.
- ²² Ormos Mária (2004): Magyarok itthon, otthon, tegnap és ma. In Romsics Ignác – Szegedy Maszák Mihály (szerk.): *Mi a magyar?* Budapest, Habsburg Történelmi Intézet – Rubicon, 171–201.
- ²³ Simmel, Georg (2004): Exkurzus az idegenről. In Biczó Gábor (szerk.): *Az Idegen. Variációk Simmeltől Derridáig*. Debrecen, Csokonai Kiadó, 60.

Farkas Zoltán

AZ EGYÉNI ÉS A KULTURÁLIS ÉRTÉK FOGALMA ÉS TÍPUSAI

Az emberi értékek egyaránt alkotórészeit képezik az egyes egyének tudatának és a kultúrának, azonban mégis célszerű különbséget tenni az egyéni érték és a kulturális érték fogalma között. E tanulmányban először meghatározzuk az egyéni érték fogalmát, majd az egyének szintjén különbséget teszünk a személyes és az instrumentális értékek között. Hangsúlyozzuk, hogy az értékeknek ezek a típusai lényegesen különböznek egymástól. Egyrészt abból a szempontból különböznek, hogy a személyiség motivációs tulajdonságait vagy csupán az adott személy viszonylag állandó környezetére vonatkozó ismeretszerű tudattartalmait képezik; másrészt abból a szempontból, hogy milyen mértékben és milyen módon motiválják a cselekvéseket. Az értékek eleve kulturális értékek is, amelyek érvényeseknek tekinthetők az egyének bizonyos köreiben. Az egyéni érték fogalmának ismeretében a kulturális érték fogalmát általában a jelképi kultúra fogalmának megfelelően határozzuk meg. A kulturális értékeken belül – az egyének szintjén a személyes és az instrumentális értékeknek megfelelően – a közösségi és a társadalmi értékek között teszünk különbséget. Végül röviden azzal a kérdéssel foglalkozunk, hogy milyen tényezők által meghatározottan alakulnak az egyének adott körében egyrészt az egyéni értékek, másrészt a kulturális értékek.

AZ EGYÉNI ÉRTÉK FOGALMA ÉS TÍPUSAI

Az egyéni érték fogalma

Előjáróban megjegyezzük, hogy e tanulmányban feltételezzük az általunk meghatározott értelemben a következő fogalmak ismeretét: a személyes és az instrumentális motívum, a tágabb szükségletfogalom, a szükséglet szűkebb értelemben, a szükségletkielégítés összetevői, a szükséglet tárgya, a szükségletkielégítés eszköze és feltétele, a szükségletkielégítés előfeltételei. (Ehhez lásd például Farkas, 2006A; Farkas, 2006B.) Az egyének számára egy létező köznapi értelme az adott létező vonatkozása az egyének szükségleteire, és ezt fejezi ki a szükségletkielégítés összetevőinek a fogalma. Az előbb hivat-

kozott egyik tanulmányban arra is rámutattunk, hogy az egyéneknek cselekvéseik megvalósításához, a cselekvési szituáció értelmezéséhez a köznapi gondolkodás szintjén értelmezniük kell körülményeiket és bizonyos személyes tulajdonságaikat mint a szükségletkielégítés összetevőit. Ebből a szempontból megkülönböztethetjük a különböző létezők értelmezésének két oldalát, egyrészt a tárgyyszerű megismerést, másrészt az értékelést. E két oldal a valóságban általában egymással szorosan összefonódva létezik, csak analitikusan különöztethető meg egymástól.

Úgy tűnik, hogy a megismerést és az értékelést elvileg is csak viszonylagosan különöztethetjük meg egymástól, mert az értékelés a tágabb értelemben vett megismerés alkotórésze. Az értékeléstől mentes *tárgyszerű megismerés* révén az egyén egyrészt önmagában, másrészt a szükségletkielégítés összetevőjeként szemléli az adott létezőt, ismeretekre tesz szert az adott létező tartalmára és formájára, tulajdonságaira, működésére és működésének következményeire, más létezőktől való elkülönülésére és más létezőkhöz fűződő kapcsolatára vonatkozóan (vö. Parsons–Shils, 1962B, 57–72; ford. 1985, 45–51). Felfogásunk szerint az *értékelés* az adott létező értelmezése oly módon, hogy az egyén az adott létezőt képzeletében elhelyezi vagy mintha elhelyezné egy kétpólusú, pozitív és negatív, illetve jó és rossz skálán arra vonatkozóan, hogy az adott létező milyen mértékben képezi számára a szükségletkielégítés pozitív vagy negatív összetevőjét.

Az egyének rendszeresen értékelik a különböző természetű létezőket abból a szempontból, hogy milyen mértékben képezik számukra a szükségletkielégítés összetevőit. A szükségletkielégítés összetevőiként az adott létező különböző tulajdonságai, különböző vonatkozásai lehetnek jelentősek az egyén számára, amelyekre tekintettel kell lennie az értékelés során. Az egyének adott körét figyelembe véve, az egyes esetekben az értékelés során figyelembe vett értékelési szempontok és tulajdonságok lehetnek esetlegesek is a következő két értelemben. Az értékelési szempontok és az e szempontokban kiemelt tulajdonságok lehetnek esetlegesek egyrészt olyan értelemben, hogy lehetnek sajátosan egy adott egyénre jellemzőek; másrészt olyan értelemben, hogy egy adott egyén esetében is előfordulhatnak véletlenszerűen az egyes értékelések alkalmával. Az értékelés során az értékelés szempontjaiként figyelembe vett tulajdonságok azonban rendszerint jellemzők az egyének bizonyos körére és az e körhöz tartozó egyes egyénekre, és erre vonatkozik az érték fogalma.

Hechter meghatározása szerint a legáltalánosabb értelemben „az értékek viszonylag általános és tartós ismertetőjegyek az értékeléshez” (Hechter, 1993, 3). A széles körben elfogadott felfogás szerint nem nevezünk minden kognitív mintát értéknek, amely az értékelés szempontjaként szolgálhat. Az érték az értékelés olyan általános mintája, amelyben tükröződik az értékelés tárgyának más egyénekre vonatkozó – tágabb értelemben vett társadalmi – jelentősége is (vö. Barth, 1993, 33; Váriné, 1987, 31–40).

A legáltalánosabb értelemben tehát értéknek nevezünk azt az általános tulajdonságot, amelyet az egyének adott körében az egyes egyének az értékelés során az értékelés szempontjaként rendszeresen figyelembe vesznek. Pontosabban fogalmazva: *Az egyének szintjén értéknek vagy egyéni értéknek nevezünk azon általános tulajdonság pozitív mintáját, amely (1) a szükségletkielégítés pozitív összetevőjeként jelentős az adott egyén számára, ezért amelyet bizonyos létezők értékelése során az értékelés szempontjaként rendszeresen figyelembe vesz, miközben (2) feltételezi az egyének körében az adott értékelési szempont általános érvényességét.*

E rövid meghatározás szerint egyrészt az érték általános tulajdonság, illetve valamilyen általános tulajdonság pozitív mintája, amely a létezők kisebb vagy nagyobb körére kisebb vagy nagyobb mértékben jellemző. Egyszerű példával élve, ilyen értelemben lehet érték a súly vagy a térfogat, amennyiben az egyén például az általa elejtett állatot, a betakarított terményt vagy a vásárolt terméket rendszerint súlyára vagy térfogatára való tekintettel értékeli, és annál jobbnak tartja, annál nagyobbra értékeli, minél súlyosabb, minél nagyobb vagy minél több. Vagy lehet érték a kedvesség, amennyiben az egyén más személyeket és mások cselekvéseit annál pozitívabban értékeli, minél inkább megfelelnek a kedvesség általa fontosnak tartott ismertetőjegyeinek. Néhány további példát említve: lehet érték az anyagi jólét, a szabadság, a barátság, az igazságosság, az egyenlőség, a szavahihetőség, a testi erő, az eredetiség, az alázat, az engedelmesség stb.

Különbséget tehetünk egyrészt az értékek mint általános tulajdonságok, illetve e tulajdonságok pozitív mintái, másrészt az úgynevezett *értékhordozók*, azaz az e tulajdonságokkal többé vagy kevésbé jellemezhető konkrét létezők között (vö. Hankiss, 1976, 103; Váriné, 1987, 76). Az érték magában foglalja egyrészt az adott tulajdonságot mint értékelési szempontot, másrészt az adott tulajdonság pozitív pólusát képező mintáját. Egy adott érték megadásával a pozitív pólus ellentétéként azonban eleve megadjuk a negatív pólust is, a negatív értéket.¹

Másrészt meghatározásunk szerint az értéknek mint általános tulajdonságnak a szükségletkielégítés összetevőjeként, illetve a szükségletkielégítés összetevőire vonatkoztatva van jelentősége az adott egyén számára. Az érték a szükségletkielégítés bizonyos összetevőinek, illetve ezen összetevők adott tulajdonságának olyan általánosított mintája, amelyben az adott egyén által kívánatosnak tartott állapotban az adott minta érvényességi körébe eső létezők jelentős vonásai tükröződnek. Harmadrészt az egyén az adott általános tulajdonságot rendszeresen figyelembe veszi adott létezők értékelése során olyan körülmények között, amelyek között az adott létezők – esetleg más tulajdonságuk vagy tulajdonságaik mellett – e tulajdonságuknál fogva képezik számára a szükségletkielégítés összetevőit. Negyedrészt az egyén feltételezi, hogy az adott tulajdonságot az egyének bizonyos körében más egyének is rendszeresen figyelembe veszik vagy figyelembe kellene venniük az értékelés szempontjaként, mégpedig azzal összefüggésben, hogy feltételezése szerint e tulajdonság mások számára is jelentős a szükségletkielégítés összetevőjeként.

A legutóbbi szempont arra vonatkozik, hogy az értékek nem lehetnek csupán egyéni értékek, hanem eleve kulturális értékek is, amelyek érvényeseknek tekinthetők az egyének bizonyos körében. Az értékek tehát egyaránt alkotórészeit képezik az egyes egyének tudatának és a kultúrának, azonban mégis célszerű különbséget tenni az egyéni érték és a kulturális érték fogalma között. Különös tekintettel arra, hogy az egyének adott körét figyelembe véve az egyéni értékek és a kulturális értékek nem feltétlenül esnek egybe. A következőkben az egyéni értékek mint kognitív motívumok elemzésére helyezzük a hangsúlyt, a kulturális értékekkel majd később foglalkozunk.

Az értékek tehát egyrészt az értékelés szempontjaiként szolgálnak a létezők értelmezésében, illetve ezen belül a létezők értékelésében. Másrészt azonban az értékeléssel összefüggésben az értékek a cselekvések kognitív motívumait is képezhetik, az adott értékeknek leginkább megfelelő cselekvésekre, illetve az adott értékeknek leginkább megfelelő létezők elérésére, megvalósítására készítetve az egyéneket. Például ha az egyén számára érték a kiváló teljesítmény a munkában, egyrészt saját és mások munkáját rendszerint értékeli abból a szempontból, hogy mennyiben felel meg a kiváló teljesítmény ismertetőjegyeinek.

Másrészt viszont a munkavégzés során valószínűleg törekedni fog a teljesítmény viszonylag magas szintjének az elérésére.

A motívumok különböző fajtáira vonatkozó egyes fogalmak esetében egyaránt megfigyelhető e fogalmak tág értelmezésére irányuló hajlandóság annak érdekében, hogy viszonylag egyszerűbben meg lehessen magyarázni valójában összetettebb magyarázatot igénylő jelenségeket. Máshol különbséget tettünk a tágabb és a szűkebb szükségletfelfogások között (lásd például Farkas, 2006A, 207–209). A szükségletfelfogásokhoz hasonlóan az értékfelfogások esetében is különbséget tehetünk az érték fogalmának tágabb és szűkebb értelmezése között. A tágabb értékfogalom a tágabb szükségletfogalomhoz köthető. *A tágabb értékfelfogás szerint általános tulajdonságok formájában értékeként tudatosulnak a szükségletkielégítés legfontosabb pozitív összetevői, tehát a szükségletkielégítés eszközei és pozitív feltételei éppúgy, mint a szükségletek tárgyai.*

A szociológiában általában a tágabb értékfelfogás az elfogadott, s ilyen értelemben általánosított és elvont formában értékeként tükröződnek az egyének tudatában mindazok a létezők, amelyeket az adott egyének általában jónak, helyesnek, kívánatosnak, megfelelőnek tartanak. Ilyen tág értelemben az értékek – ahogyan arra Williams rámutat – egyaránt vonatkozhatnak a cselekvések legkülönbözőbb motívumaira, például szükségletekre, preferenciákra, érdekekre, szándékokra, célokra, kívánságokra, kötelességekre, erkölcsi kötelezettségekre (Williams 1979, 16). A tágabb értelemben vett értékek a tágabb értelemben vett szükségleteket fejezik ki, azaz személyes és instrumentális motívumok egyaránt lehetnek. Például Parsons tágabban értelmezi a szükséglet fogalmát, és ehhez kapcsolódva tágabban értelmezi az érték fogalmát is. Felfogása szerint az értékek a szükségletdiszpozíciók összetevői vagy tükröződései (Parsons–Shils, 1962B, 92–93). „Az értékek vagy elsajátított értékminták, ahogyan azt már számtalanszor említettük, szükségletdiszpozíciók” (i. m. 116).

A tágabb és differenciálatlan értékfogalom hiányosságai főleg a következők a cselekvések magyarázata szempontjából. Egyrészt, a tágabb értelemben vett érték minden cselekvés közvetlen motívuma lehet, e fogalom látszólag minden cselekvés közvetlen magyarázatául szolgálhat. Így azonban valójában csupán a cselekvések leírását nyújtja, nem alkalmas a cselekvések motivációs mechanizmusaiiban meglévő lényeges különbségek megragadására. A tágabb értékfelfogás nem képes különválasztani a cselekvések motívumainak az adott személyből, illetve a személyiségből és a változó körülményekből adódó tényezőit. Következésképpen e felfogás vagy túlhangsúlyozza az értékek változékonyságát, környezet általi meghatározottságát, vagy – ha az értékeket, tágabb értelmezésük ellenére viszonylag állandóaknak tekinti – nem képes kifejezni a környezet hatását a motívumokra és ezáltal a cselekvésekre. Harmadrészt, ha a tágabb értékfogalmat a cselekvések magyarázatában motívumként használjuk, az érvelés körkörössé válik, mivel e felfogás minden cselekvésfajtához, illetve tevékenységhez párosít egy-egy értéket, s azután ebből az értékből lehet magyarázni az adott tevékenységet.

A hagyományosan kialakult tágabb értékfelfogás magában foglalja azt az előfeltételezést, hogy az értékek az egyének személyiségét jellemzik, a mindenkori környezettől elvileg függetlenek. E felfogás szerint az egyének az értékeket a szocializáció során sajátítják el, és a kialakult személyiség értékei már viszonylag állandók. *A széles körben elfogadott tágabb értékfelfogásban azonban ellentmondásban van az érték fogalmának tág értelmezése azzal az előfeltételezéssel, hogy az értékek a személyiség tartós tulajdonságait és a cselekvések személyes motívumait képezik.*

Ha tehát az értékeket olyan általános motívumoknak tekintjük, amelyek hatékonyan szolgálják a szükségletek tárgyai mellett a szükségletkielégítés eszközeihez és feltételeihez való alkalmazkodást is, ezeket nem tekinthetjük általában véve személyes motívumoknak. Ha viszont az értékeket általában személyes motívumoknak tekintjük, az értékek nem szolgálhatják hatékonyan a szükségletkielégítés eszközeihez és feltételeihez való alkalmazkodást. Ugyanis a szükségletkielégítés eszközeit és feltételeit a környezet természeti, technikai és normatív összefüggései határozzák meg, tartalmilag függetlenek az egyének – szűkebb értelemben vett – szükségleteitől és a személyiség egészétől, és a mindenkori környezet változásainak megfelelően változnak.

A tágabb értékfelfogás képviselői tehát a következő dilemmával találják magukat szemben. Vagy lemondanak az érték fogalmának tágabb értelmezéséről, s ebben az esetben csak a cselekvések viszonylag szűk körét magyarázhatják meg az értékekből mint motívumokból. Vagy pedig lemondanak arról, hogy az értékek eleve a személyiséget jellemző, személyes motívumok, és az értékeket nagyobb részben olyan instrumentális motívumoknak tekintik, amelyek a mindenkori környezethez igazodva viszonylag rugalmasan változnak vagy aktualizálódnak. Az utóbbi esetben azonban olyan differenciált értékfelfogásra van szükség, amely elvileg egyértelműen megkülönbözteti egymástól egyrészt a szükségletek tárgyaira, másrészt a szükségletkielégítés eszközeire és feltételeire vonatkozó értékeket.

A fent említett, a tágabb értékfelfogásban rejlő ellentmondás csak a szűkebb szükségletfogalom alapján oldható fel. A szűkebb szükségletfogalmat elfogadva egyrészt értelmezhetjük eleve szűkebben az érték fogalmát, s ilyen értelemben az értékek csak a szükségletek tárgyait tükrözhetik. Másrészt értelmezhetjük tágabban a szóban forgó fogalmat, de ebben az esetben az értékeken belül meg kell különböztetnünk egyrészt a szükségletek tárgyait, másrészt a szükségletkielégítés eszközeit és pozitív feltételeit tükröző értékeket. A szűkebb értékfelfogás alapján az értékekről feltételezhetjük, hogy a személyiség tulajdonságait képezik, a tágabb értékfelfogás alapján viszont ezt általában nem feltételezhetjük, csak a szükségletek tárgyait kifejező értékekkel összefüggésben.

A következőkben mi is tágabban, de differenciáltan értelmezzük az érték fogalmát. Mint már említettük, a tágabb értelemben vett értékek egyaránt kifejezhetik a szükségletek tárgyait vagy a szükségletkielégítés eszközeit és pozitív feltételeit. Fontosnak tartjuk azonban, hogy az értékeken belül egyértelműen megkülönböztessük egymástól egyrészt a szükségletek tárgyaira vonatkozó személyes értékeket, másrészt a szükségletkielégítés eszközeire és pozitív feltételeire vonatkozó instrumentális értékeket, ahogyan azt majd később látjuk.

Az értékek motiválhatják az egyének cselekvéseit tudatosan az elvárásokon, célokon, beállítottságokon keresztül, de nagyrészt tudatosulás nélkül is. Azonban az értékekre az egyének gyakran csak cselekvéseik elfogadhatónak tartott indoklásaként hivatkoznak. Eközben esetleg maguk is úgy érzik, hogy bizonyos értékeket követnek, de cselekvéseik indoklásai gyakran csak racionalizációk, cselekvéseik elfogadhatónak vagy hasznosnak tartott értelmezései (Mandler, 1993, 233–234; Hitlin–Piliavin, 2004, 365, 380–381). A valóságos értékek megismerése nem mentes a nehézségektől. Az egyének értékeit oly módon térképezhetjük fel, hogy megkérjük őket, számoljanak be saját értékeikről, vagy megfigyelhető cselekvéseikből következtetünk e cselekvéseket feltételezhetően motiváló értékekre. Az előbbi eljárást módszeresen alkalmazó értékutatások által feltárt értékekből általában igen kis mértékben következtethetünk az adott egyének várható magatartására (Hill,

1981). Az utóbbi eljárásnak viszont főleg az a hiányossága, hogy ha eleve feltételezzük, hogy az adott cselekvéseket értékek motiválják, nagyrészt a valóságban nem létező vagy az adott cselekvéseket jelentősen nem motiváló értékekre következtethetünk.

A személyes és az instrumentális érték

Fentebb már említettük, hogy mi tágabban, de differenciáltan értelmezzük az érték fogalmát. Egyes szerzők a tágabban értelmezett értékeken belül különbséget tesznek egyrészt a célértékek, kifejező értékek, végső értékek vagy belső értékek, másrészt az instrumentális értékek vagy eszközértékek között. Parsons általában a kifejező és az instrumentális motívumoknak megfelelően a kifejező értékek és az instrumentális értékek között tesz különbséget (Parsons, 1951, 49). Rokeach szerint az értékek olyan minták, amelyek irányítják az egyének cselekvéseit a mindennapi élet különböző területein, és amelyek jelentőségük szerint rangsorba rendeződnek. Megkülönbözteti egymástól a végső értéket és az instrumentális értéket. A végső értékek az elérni kívánt végső állapotra, az instrumentális értékek az adott állapot elérését szolgáló viselkedés módjaira vonatkoznak (Rokeach, 1973, 25). Hechter hasonló értelemben a belső értékek és az instrumentális értékek között tesz különbséget. A belső értékek olyan javak és célok elérésére irányulnak, amelyek önmagukban kívánatosak. Az instrumentális értékek viszont olyan cselekvésekre motiválnak, amelyek a javak széles választékára cserélhető eszközöket, illetve erőforrásokat hoznak létre más célok eléréséhez. Ilyen erőforrás például a gazdagság, a pénz, a státus, a társadalmi erő (power). Felfogása szerint a belső értékek az egyes egyénekre és az egyének szűkebb köreire jellemzők, az instrumentális értékeket viszont a társadalom tagjai együttesen tartják fenn (Hechter, 1993, 3–5).

Mi e felfogásokhoz kapcsolódva különböztetjük meg egymástól a tágabban értelmezett értékeken belül a személyes értékeket és az instrumentális értékeket. E típusok egyértelmű megkülönböztetését azonban az általunk bevezetett szűkebb szükségletfogalom és a szükségletkielégítés összetevőire vonatkozó fogalmak teszik lehetővé, amelyekkel máshol foglalkoztunk, és amelyekre tanulmányunk elején már hivatkoztunk. Az említett felfogásoktól eltérően azt hangsúlyozzuk, hogy az értékeknek ezek a típusai lényegesen különböznek egymástól. Egyrészt abból a szempontból különböznek, hogy a személyiség motivációs tulajdonságait vagy csupán az adott személy viszonylag állandó környezetére vonatkozó ismeretszerű tudattartalmait képezik, másrészt abból a szempontból, hogy milyen mértékben és milyen módon motiválják a cselekvéseket. A következőkben először a személyes értékekkel, majd az instrumentális értékekkel foglalkozunk.

A személyes érték a szükséglet általános tárgyának olyan tudatosulása az egyén számára, amelyben egyaránt tükröződik a szükséglet általános tárgyának az adott egyénre és az egyének meghatározott körére vonatkozó pozitív jelentősége. Személyes értékeként tehát a szükségletek tárgyai, pontosabban a szükségletek általános tárgyai tükröződhetnek, s az ilyen értékek az egyének személyes motívumait képezik. Lehet személyes érték például a barátság, a szerelem, a megbecsülés, a tudás vagy tájékozottság, az egyenlőség, az igazmondás, a szavahihetőség, a segítőkészség, az önállóság, a testi erő és ügyesség stb.

A szükségletek az emberek közötti kölcsönhatásokban elismert kielégítési módokhoz kapcsolódva válnak személyes értékké, illetve fordítva, az értékjellegű szükségletek a személyközi elvárások és megerősítések hatására alakulnak ki. A szükségletek, illetve a

szükségletek általános tárgyai nem feltétlenül jelennek meg értékeként. Személyes értékek általában azok a szükségletek válnak, amelyek kielégítési módjai személyközileg jelentősek.

Például a kisgyermeknek még csak szükségletei vannak, de nincsenek értékei. Egyes szükségletei abban a folyamatban válnak ugyanakkor személyes értékké is, amelyben a kezdetben természetes szükségletmotivált cselekvései személyközi megerősítést és elismerést nyernek. Ebben az esetben a szükséglet már tulajdonképpen adott, s a személyközi megerősítés alakítja át egyben személyes értéké is. De a folyamat fordítva is lejátszódhat. Ha az egyén a mások által elismert, megerősített cselekvést kezdetben csupán a szükségletkielégítés eszközeként gyakorolja, az adott cselekvésmód idővel önmagában is az egyén belső lelki egyensúlyának tényezőjévé válhat, azaz az adott cselekvési módra is szükséglet irányulhat. Ebben az esetben tehát előbb van a mások által közölt érték, amely viszont még nem érték az egyén számára, és személyes értékké csak annyiban válik, amennyiben az adott cselekvésmód a szükségletekben is megalapozódik.

Mit értünk azon a kitételen, hogy a személyes értékben a szükséglet általános tárgya tükröződik? A személyes értékek nem azok a konkrét dolgok, állapotok, cselekvések vagy személyek, amelyek alkalmasak meghatározott szükségletek közvetlen kielégítésére, hanem e létezők bizonyos tulajdonságainak, illetve az egyén számára teljesített funkcióinak tudati vetületei. És e tulajdonságok vagy funkciók általában nem köthetők csupán egy-egy konkrét létezőhöz, hanem a létezők meghatározott körére, osztályára jellemzők.

A fentiek szerint megkülönböztethetünk értékjellegű és nem értékjellegű szükségleteket. Úgy tűnik, hogy az értékjellegű szükségletek kettős természetű szükségletek, mivel a szükséglet sajátos tárgyára irányuló szükséglettel elválaszthatatlanul összefonódik a megbecsülésre irányuló szükséglet. Például valakinek szüksége irányulhat a sportolásra mint testi mozgásra, de ha a sportot ugyanakkor elismerésre, megbecsülésre érdemes tevékenységnek is tartja, s cselekvéseit ez a tudat is motiválja, a sportolás személyes értéket is képvisel számára, amelynek révén nemcsak a testi mozgás, hanem a megbecsülés iránti szükségletét is kielégítheti.

A személyes értékek beágyazódnak az egyének szükségleteibe, és ezáltal személyiségbe, a személyiség formálódása során alakulnak ki, és a cselekvések személyes motívumait képezik. A személyes értékek a személyiség alakulása során alakulnak ki, és kialakulásuk után már nehezen változnak, és tulajdonképpen függetlenek a mindenkori körülményektől. A személyes értékek csak az egyének személyiségének változásával, tehát hosszú távon változhatnak. A személyes értékek tehát természetüket tekintve felfogásunk szerint is olyanok, amilyeneknek a tágabb értékfelfogások általában az értékeket tekintik.

Az instrumentális értékek a személyes értékektől lényegesen különböző természetűek, és elvileg olyan kognitív motívumok lehetnek, amelyek a környezethez való racionális alkalmazkodást szolgálják. *Az instrumentális érték a szükségletkielégítés eszközeinek vagy pozitív feltételeinek általánosított tudati tükröződése az egyén számára mint az adott körülmények között legmegfelelőbbnek tartott állapot, képesség vagy viselkedésmód mintája.*

Az instrumentális értékek tudatosítása révén az egyének arra a kérdésre keresik a választ, hogy általában milyen dolgokat és állapotokat kell elérni, milyen képességekkel kell rendelkezni, hogyan kell viselkedni ahhoz, hogy hosszú távon a legjobban szolgálják a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtését, illetve érdekeik érvényesítését.

Az instrumentális értékek a szükségletkielégítés olyan eszközeire és pozitív feltételeire vonatkoznak, amelyek általános jelentőségűek, és amelyek a mindennapi tapasztalatok

szerint tartósnak bizonyulnak. Az instrumentális értékek a szükségletkielégítés eszközei és feltételei közötti eligazodást és eligazítást szolgálják azáltal, hogy kiemelik a legáltalánosabb és legjelentősebb eszközöket és pozitív feltételeket. Lehet instrumentális érték például a szakképzettség vagy szaktudás, a szorgalom, az engedelmesség, az alázat, a kiváló teljesítmény, a befolyásosság, az összetartás, a megbízhatóság, a szavahihetőség, a szakszerűség, a kreativitás, de lehet az álszenteskedés, a képmutatás, a felületesség vagy a szakmai nagyvonalúság is.

Az instrumentális értékek csupán ismeretszerű tudattartalmak, a cselekvések instrumentális motívumait képezhetik, illetve támaszthatják alá, hosszú távon szolgálják a környezethez való alkalmazkodást, és a konkrét cselekvések esetében az egyének esetlegesen veszik azokat figyelembe. Fentebb láttuk, hogy a személyes értékek eleve beágyazódnak az egyének szükségleteibe és ezáltal személyiségébe. Az instrumentális értékek viszont nem személyes motívumok, hanem instrumentális motívumok. Az instrumentális értékeket az egyének nem személyiségük eleve motivációs összetevőibe építve sajátítják el, hanem olyan ismeretekként, amelyek bizonyos körülmények között válhatnak instrumentális motívumokká.

Az instrumentális értékek is tartós képzetek, mivel a környezet legáltalánosabb és viszonylag tartós vonásait tükrözik. Az instrumentális értékek azonban eleve a szükségletkielégítés eszközeiként és pozitív feltételeiként tudatosulnak, ezért eleve rugalmasak, a következő két vonatkozásban. Egyrészt az instrumentális értékek olyan kognitív motívumok, amelyek a hosszú távú eligazodást szolgálják, és általában nem közvetlenül a mindennapi cselekvéseket motiválják. Az egyének tehát a mindennapi cselekvéseik során elvileg éppúgy képesek az instrumentális értékeket figyelembe venni, mint figyelmen kívül hagyni. A mindennapi cselekvéseik során az egyének attól függően veszik figyelembe az instrumentális értékeket, hogy az adott körülmények között ezek az értékek megítélésük szerint mennyiben relevánsak, mennyiben felelnek meg a szükségletkielégítés tényleges eszközeinek és feltételeinek. Másrészt, ha a környezet maradandó átalakulása következtében jelentős változás következik be a szükségletkielégítés eszközeiben és feltételeiben, az instrumentális értékek ehhez viszonylag rövid távon igazodnak.

Az instrumentális értékeknek tulajdonképpen annyiban van szerepük a konkrét körülményekhez való alkalmazkodásban, amennyiben olyan mértékben hiányosak az ismeretek, hogy az egyén megbízhatóbbnak tartja, hogy a tapasztalataiból általánosított és/vagy másoktól átvett instrumentális értékekre támaszkodjon, mint a konkrét körülményekre vonatkozó hiányos ismereteire.

Egy adott egyén esetében a személyes és az instrumentális értékek kifejezetten ellent is mondhatnak egymásnak. Lehet valaki számára személyes érték az őszinteség, de instrumentális értéként tarthatja magát ahhoz, hogy „mondj igazat, és betörök a fejed”. Vagy lehet valaki számára személyes érték a személyes önállóság és instrumentális érték a feltétlen alázat a feljebbvalókkal szemben.

A személyes és az instrumentális értékek között azonban a valóságban nincs éles határ, részben áthatják egymást. Mivel az egyének bizonyos körében személyközi elismerés és megerősítés kapcsolódik az instrumentális értékekhez is, ezek az értékek hosszú távon beágyazódhatnak az egyének személyiségébe. A valóságban a cselekvések személyes és instrumentális motívumai közötti áthatások az érzelmekkel együtt főleg az értékek révén valósulnak meg. Ha azonban tágabban értelmezzük az érték általános fogalmát, elméletileg egyértelmű különbséget kell tennünk a személyes és az instrumentális értékek között ah-

hoz, hogy elkerüljük azokat a zavarokat és ellentmondásokat, amelyek a tágabb – és a szóban forgó szempontból differenciálatlan – értékfelfogásban rejlenek. Homályosságra és ellentmondásosságra vezet a szociológiaelméletben általában értékekről beszélni olyan értelemben, hogy értékeknek tekintjük az instrumentális értékeket is, elvileg viszont olyan tulajdonságokat tulajdonítunk általában az értékeknek, amelyek valójában csak a személyes értékekre jellemzők.

A KULTURÁLIS, A KÖZÖSSÉGI ÉS A TÁRSADALMI ÉRTÉK FOGALMA

Az egyes egyének szintjén értéknek neveztük azon általános tulajdonság pozitív mintáját, amely (1) a szükségletkielégítés pozitív összetevőjeként jelentős az adott egyén számára, ezért amelyet bizonyos létezők értékelése során az értékelés szempontjaként rendszeresen figyelembe vesz, miközben (2) feltételezi az egyének bizonyos körében az adott értékelési szempont általános érvényességét. Utaltunk arra, hogy az értékek egyaránt alkotórészeit képezik az egyes egyének tudatának és a kultúrájának. Tanulmányunkban eddig az egyéni értékek mint kognitív motívumok elemzésére helyeztük a hangsúlyt, a következőkben a kulturális érték fogalmának, valamint a kulturális értékek típusainak a meghatározásával foglalkozunk.

Az egyéni érték fogalmának ismeretében a kulturális érték – mint a kultúra egyik összetevőjének – fogalmát annak megfelelően határozzuk meg, ahogyan egy másik tanulmányban általában a jelképi kultúra fogalmát meghatároztuk.²

A kulturális érték olyan érték az egyének adott körében, amely (1) valamennyi egyén tudatának az alkotórészét képezi, és (2) amelyről valamennyi egyén feltételezi, hogy az adott körben mások tudatának is az alkotórészét képezi, és (3) amelynek közlésére egységesen értelmezett szimbólumrendszer alakult ki.

Ahhoz, hogy az egyének adott körében bizonyos értékeket illetően kulturális értékekről beszélhessünk, mindhárom ismertetőjegynek teljesülnie kell. Ha csupán az első, illetve az első és a második ismertetőjegy teljesül, az egyének adott körében beszélhetünk hasonló egyéni értékekről, de nem beszélhetünk kulturális értékekről. Ha például a kutató felfedi, hogy két népcsoport körében nagyrészt ugyanazok az értékek jellemzők, de a nyelvük különböző, nem beszélhetünk a két népcsoport közös kulturális értékeiről. Esetleg csupán történetileg, amennyiben a két népcsoport a történelem során valamikor közös nyelvet beszélt, és értékeik hasonlósága részben ezzel függ össze.

Fentebb különbséget tettünk a szűkebb és a tágabb értékfelfogás között, és rámutattunk arra, hogy a tágabb és differenciálatlan értékfelfogásban ellentmondásban van az érték fogalmának tág értelmezése azzal az előfeltételezéssel, hogy az értékek a személyiség tartós tulajdonságait és a cselekvések személyes motívumait képezik. Láttuk, hogy a tágabb értékfelfogásban rejlő ellentmondás csak a szűkebb szükségletfogalom alapján oldható fel. A szűkebb szükségletfogalmat elfogadva egyrészt értelmezhetjük eleve szűkebben az érték fogalmát, s ilyen értelemben az értékek csak a szükségletek tárgyait tükrözhetik. Másrészt értelmezhetjük tágabban a szóban forgó fogalmat, és ilyen értelemben az értékek tükrözhetik mind a szükségletek tárgyait, mind a szükségletkielégítés esz-

közeit és feltételeit. Mi elfogadtuk a tágabb értékfelfogást, hangsúlyoztuk azonban, hogy ebben az esetben olyan differenciált értékfelfogásra van szükség, amely egyértelműen megkülönbözteti egymástól egyrészt a személyes értékeket, amelyek a szükségletek tárgyaira vonatkoznak, másrészt az instrumentális értékeket, amelyek a szükségletkielégítés eszközeire és feltételeire vonatkoznak. A következőkben ennek megfelelően különböztetjük meg egymástól a kulturális értékeken belül egyrészt a közösségi és a testiségi értékeket, másrészt a társadalmi értékeket.

A közösségi érték lelki szükségletet tükröző személyes és kulturális érték, azaz a lelki szükséglet általános tárgyának olyan – egymás tudatára is vonatkozó – tudatosulása az egyének adott körében, amelyben tükröződik a lelki szükséglet általános tárgyának az egyes egyénekre és egyének adott körére vonatkozó pozitív jelentősége.

A közösségi érték fogalmát tehát nagyon röviden úgy lehet meghatározni, hogy a közösségi érték lelki szükségletet tükröző személyes és kulturális érték. Utalni szeretnénk arra, ahogyan meghatároztuk a személyes érték fogalmát, és ahogyan fentebb meghatároztuk a kulturális érték fogalmát. A közösségi érték olyan érték, amely az egyének adott körében eleget tesz mind a személyes érték, mind a kulturális érték ismertetőjegyeinek, hozzá téve, hogy az adott érték lelki szükségletet fejez ki. Lehet közösségi érték például az őszinteség, a szavahihetőség, a segítőkészség, a műveltség, a barátság, a szerelem, az igazságosság stb.

A közösségi érték kiemelt definíciójában, valamint a testiségi érték és a társadalmi érték következő definícióiban az „egymás tudatára is vonatkozó” megjegyzés röviden azt fejezi ki, hogy az adott érték kulturális természetű. Azaz amellet, hogy (1) valamennyi egyén tudatának az alkotórészét képezi, (2) az adott értékről valamennyi egyén feltételezi, hogy az adott körben mások tudatának is az alkotórészét képezi, és (3) amelynek közlésére egysegesen értelmezett szimbólumrendszer alakult ki.

A szükségletek általános tárgyait tükröző értékeken belül a közösségi értékek mellett megkülönböztethetjük a testiségi értékeket, amelyeket inkább közösségi-testiségi értékeknek kellene neveznünk, mert sajátos közösségi értékeként értelmezhetők. A *testiségi érték* kulturális és testi szükségletet tükröző személyes érték, azaz a testi szükséglet általános tárgyának olyan – egymás tudatára is vonatkozó – tudatosulása az egyének adott körében, amelyben tükröződik a testi szükséglet általános tárgyának az egyes egyénekre és egyének adott körére vonatkozó pozitív jelentősége.

A testiségi érték tehát olyan érték, amely az egyének adott körében eleget tesz mind a kulturális érték, mind a személyes érték ismertetőjegyeinek, hozzá téve, hogy az adott érték testi szükségletet fejez ki. Korábban említettük azonban, hogy az értékjellegű szükségletek kettős természetű szükségletek, a szükséglet sajátos tárgyára irányuló szükséglettel elválaszthatatlanul összefonódik a megbecsülésre irányuló szükséglet. Azaz, ha egy testi szükséglet általános tárgya értéként tudatosul, ebben az értékben eleve lelki szükséglet, a megbecsülésre irányuló szükséglet is kifejeződik. Például ha egy adott egyén számára érték a testi egészség, a testi tisztaság vagy a testi erő, ebben nem csupán az egészségre, a tisztaságra vagy a testi erőre irányuló testi szükséglete fejeződik ki, hanem az a lelki szükséglete is, hogy egészségével, tisztaságával vagy testi erejével elnyerje mások megbecsülését. E szerint a testiségi értékek ugyanakkor sajátos közösségi értékeként is értelmezhetők.

Ha a szűkebb értékfelfogást fogadtuk volna el, kulturális szinten csak az eddig tárgyalt közösségi és testiségi értékekről beszélhetnénk, amelyek idealizált minták formájában a szükségletek tárgyait fejezik ki. A tágabb és a fentebb említett szempontból differenciált

értékfelfogáshoz kapcsolódóan azonban beszélhetünk társadalmi értékekről is, amelyek természete lényegesen eltérő az előbbi értékek természetétől.

A társadalmi érték instrumentális és kulturális érték, tehát az egyének adott körében a szükségletkielégítés társadalmi eszközeinek vagy pozitív feltételeinek általánosított, egymás tudatára is vonatkozó tudati tükröződése mint az adott körülmények között a legmegfelelőbbnek tartott állapot, képesség vagy viselkedésmód mintája.

A társadalmi érték fogalmát nagyon röviden úgy lehet meghatározni, hogy a társadalmi érték instrumentális és kulturális érték. Tehát utalnunk kell arra, ahogyan meghatároztuk az instrumentális érték fogalmát, és ahogyan fentebb meghatároztuk a kulturális érték fogalmát. A társadalmi érték olyan érték, amely az egyének adott körében eleget tesz mind az instrumentális érték, mind a kulturális érték ismertetőjegyeinek. Lehet társadalmi érték például az anyagi gazdagság, a hatékonyság, a magas szakképzettség, a szakszerűség vagy a szakmai igénytelenség, az önállóság vagy az alázatosság, az eredetiség vagy a bevett gyakorlat feltételen követése, a tisztesség vagy a tisztességtelenség stb. Társadalmi értékek tehát olyan kognitív minták is lehetnek, amelyek a személyes és közösségi értékek szempontjából inkább negatív értékeknek lennének tekinthetők, mint értékeknek.

A közösségi értékek az egyes egyének szintjén mint személyes értékek, a társadalmi értékek viszont mint instrumentális értékek motiválják az egyének cselekvéseit. Tehát e vonatkozásban is hangsúlyozzuk azt, amit korábban hangsúlyoztunk, hogy a közösségi értékek mint személyes értékek a személyiségbe, illetve a személyiség szükségleteibe ágyazottak, és a cselekvések személyes motívumait képezik. A társadalmi értékek mint instrumentális értékek viszont csupán ismeretszerű tudattartalmak, a cselekvések instrumentális motívumait képezik, illetve támasztják alá, hosszú távon szolgálják az eligazodást, és a konkrét cselekvések esetében az egyének esetlegesen veszik azokat figyelembe. Az egyének instrumentális értékei révén a társadalmi értékeknek tulajdonképpen annyiban van szerepük a cselekvések motiválásában, amennyiben az egyéneknek a konkrét körülményekre vonatkozóan olyan mértékben hiányosak az ismereteik, hogy megbízhatóbbnak tartják, hogy a tapasztalataiból általánosított és másoktól átvett instrumentális, illetve társadalmi értékekre támaszkodjanak, mint a konkrét körülményekre vonatkozó hiányos ismereteikre.

Korábban említettük, hogy a személyes és az instrumentális értékek között a valóságban nincs éles határ, tehát a közösségi és a társadalmi értékek között sincs éles határ. A közösségi és a társadalmi értékek részben áthatják, erősítik vagy gyengítik egymást. Ugyanaz a kognitív minta szolgálhat közösségi értéként az emberi élet bizonyos területein, és társadalmi értéként az emberi élet más területein. De ugyanaz a kognitív minta szolgálhat közösségi értéként az emberi élet bizonyos területein, és az adott minta ellenkezője szolgálhat társadalmi értéként az emberi élet más területein. Az előbbi esetben a közösségi és a társadalmi értékek erősítik, az utóbbi esetben viszont gyengítik egymást.

A tágabb és differenciálatlan értékfelfogás összemosza a személyes és az instrumentális értékeket, tehát összemosza az általunk úgynevezett közösségi és a társadalmi értékeket is. Például Parsons a munkavégzés területén a teljesítményt fogalmaink szerint tulajdonképpen személyes és közösségi értéknek tekinti, holott e területen elvileg (és a valóságban alapvetően) az instrumentális és a társadalmi értékek a relevánsak. Felfogása szerint a helyeslés mint (személyes) jutalom elterjedésével például a munkavégzés területén is a helyeslés mint személyes jutalom válik az egyéneket egy adott státusban magasabb teljesítményekre késztető legfőbb szankcióvá. Parsons szerint a teljesítmény (személyes és közösségi) értékévé válik, a teljesítmény értékelése közös értékelés, egy adott egyénre vo-

natkozó elvárásoknak megfelelő teljesítményt mások helyesléssel jutalmazták, és az egyént ez készteti magasabb teljesítmények elérésére. Tehát az egyén önmaga méri a saját sikerét az elsajátított közös értékmintára vonatkoztatva. A kielégülés forrása így sohasem önmagában (illetve elvileg nem) annak a célnak az elérése, amire a teljesítmény irányul, hanem az adott teljesítmény arra az értékmintára vonatkoztatva, amely jelentőséggel ruházza fel a helyeslést mint (személyes) jutalmat (Parsons 1951, 423). Parsons felfogása szerint így válik a pénz is a siker egyik legfontosabb szimbólumává (i.m. 424).

Távolinak tűnő hasonlattal élve, a kétütemű motorok üzemanyagában a benzinnel összekeverve kevés motorolaj is van. Ha nem teszünk egyértelmű különbséget a kőolajszármazékok között, és nem különböztetjük meg a benzint a motorolajtól, könnyen juthatnánk arra a következtetésre, hogy a kétütemű motorok benzin helyett motorolajjal működnek. Ehhez hasonlóan, ha nem különböztetjük meg egymástól elvileg egyértelműen a személyes és az instrumentális értékeket, valamint a közösségi és a társadalmi értékeket, hajlamosak lehetünk arra, hogy mindenhol közösségi értékeket lássunk, ahol egyáltalán látunk valamilyen kulturális értéket.

Mint fentebb említettük, a valóságban a közösségi és a társadalmi értékek bizonyos mértékig áthatják egymást. Ha azonban tágabban értelmezzük – az érték általános fogalmának megfelelően – a kulturális érték fogalmát, elméletileg különbséget kell tennünk a közösségi és a társadalmi értékek között ahhoz, hogy elkerüljük azokat a zavarokat és ellentmondásokat, amelyek a tágabb – és a szóban forgó szempontból differenciálatlan – értékfelfogásban rejlenek. Korábban is említettük, hogy homályosságra és ellentmondásosságra vezet a szociológiaelméletben általában értékekről beszélni olyan értelemben, hogy valójában értékeknek tekintjük az instrumentális és a társadalmi értékeket is, elvileg viszont olyan tulajdonságokat tulajdonítunk általában az értékeknek, amelyek valójában csak a személyes és a közösségi értékekre jellemzők.

Az empirikus értékutatások alapvető problémája általában egyrészt az, hogy elvileg nem tesznek egyértelmű különbséget a személyes és közösségi, valamint az instrumentális és társadalmi értékek között. Másrészt az, hogy az előbbi problémával összefüggésben nem határolják körül a különböző természetű értékek különböző érvényességi területeit. A személyes és a közösségi értékek ugyanis elvileg, illetve a valóságban döntően az emberi életnek azokon a területein tekinthetők érvényeseknek, amelyeket mi a közösségi élet szférájának nevezünk. Az instrumentális és a társadalmi értékek viszont elvileg, illetve a valóságban döntően az emberi életnek azokon a területein tekinthetők érvényeseknek, amelyeket mi a társadalmi élet szférájának nevezünk. E fogalmak meghatározásával itt nem foglalkozunk, a valóságban tipikusan a közösségi élet keretében értelmezhető például a barátokkal, a szabadidős klub, a jótékonyági egyesület, a vallási közösség tagjaival, részben a családtagokkal való együttes tevékenység. Ezzel szemben tipikusan a társadalmi élet szférájába esik például a formálisan szervezett munkavégzés, a közigazgatás, a hivatali ügyintézés, a szervezett oktatás és tanulás vagy az úgynevezett politikai tevékenység.

Vegyük például azt az értékutatást, amelyet Magyarországon végeztek a kilencvenes évek közepén országos reprezentatív mintán, és amelyben a Milton Rokeach által megkülönböztetett célértékek és eszközértékek rangsorát kísérelték meg feltérképezni (Varga, 2003, 156–178). E kutatásban megkülönböztetik a célértékeket és az eszközértékeket, azonban azzal összefüggésben, hogy ez a megkülönböztetés elméletileg homályos, a célértékeknek vagy az eszközértékeknek tekintett értékek fogalmaink szerint eset-

legesen lehetnek egyrészt személyes és közösségi értékek, másrészt instrumentális és társadalmi értékek.

A kutatás eredményei szerint a magyar népesség körében a célértékek rangsora a következő, tizennyolc értéket figyelembe véve: béke, család, boldogság, anyagi jólét, haza biztonsága, belső harmónia, szabadság, igaz barátság, munkaöröm, érett szerelem, megbecsülés, emberi önérzet, egyenlőség, bölcsesség, érdekes élet, kellemes élet, szépség világa, üdvözülés. Ezen értékek közül a béke, a család, az anyagi jólét, a haza biztonsága, a szabadság, az egyenlőség, a bölcsesség elvileg éppúgy lehet instrumentális és társadalmi érték, mint személyes és közösségi érték. Például az anyagi jóléten érthetjük azt, hogy az egyén tökéletesen kielégíti testi szükségleteit, és ilyen értelemben az anyagi jólét lehet személyes és közösségi-tesztési érték. De az anyagi jóléten érthetjük azt is, hogy az adott egyénnek teljes mértékben rendelkezésére állnak a szükségletkielégítés úgynevezett anyagi előfeltételei, legfőképpen sok pénze van, és ilyen értelemben az anyagi jólét instrumentális és társadalmi érték. Vagy a béke egyrészt jelentheti azt, hogy az egyén a testi erőszaktól mentes körülmények között elégítheti ki közvetlenül a szükségleteit, és ilyen értelemben a béke személyes és közösségi érték. De jelentheti azt is, hogy az egyén a testi erőszaktól mentes körülmények között szerezhet megfelelő képzettséget, kereshet állást, építheti a hivatali előrelépését, dolgozhat a mindennapokban annak érdekében, hogy rendszeres jövedelemhez jusson, és ilyen értelemben a béke instrumentális és társadalmi érték.

A szóban forgó kutatás eredményei szerint a magyar népesség körében az eszközértékek rangsora a következő, szintén tizennyolc értéket figyelembe véve: értelmes, szavahihető, felelősségteljes, bátor, gerinces, fegyelmezett, logikus gondolkodású, segítőkész, alkotó, önálló, tiszta, előítélet-mentes, jókedélyű, szeretetteljes, udvarias, törekvő, hatékony, megbocsátó, engedelmes. Ezek olyan tulajdonságok, amelyek elvileg egyaránt képviselhetők személyes és közösségi értékeket vagy instrumentális és társadalmi értékeket. A valóságban inkább képzelhetők el személyes és közösségi értékeként, mint a kutatás időszakában vagy a mai Magyarországon instrumentális és társadalmi értékeként. Nagyon nehezen képzelhető el, hogy a kilencvenes évek közepén az emberek azt gondolták, hogy aki értelmes, szavahihető, felelősségteljes és gerinces, Magyarországon leginkább az tud például megfelelő álláshoz jutni, a munkahelyén a ranglétrán előre lépni, elfogadható munkával viszonylag sokat keresni vagy esetleg privatizáció révén meggazdagodni. Nem állítjuk, hogy az adott kutatásban eszközértékeknek tekintett és a rangsor elején álló értékek nem fontosak az egyének számára. Csupán azt állítjuk, hogy ezek az értékek az akkori és a mai Magyarországon nem a fogalmaink szerinti instrumentális és társadalmi értékeként, tehát nem az úgynevezett társadalmi élet szférájában, hanem inkább személyes és közösségi értékeként, tehát a közösségi élet szférájában fontosak.

A KÖZÖSSÉGI ÉS A TÁRSADALMI ÉRTEK ALAKULÁSA

A következőkben csupán röviden foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy milyen tényezők által meghatározottan alakulnak az egyének adott körében egyrészt az egyéni értékek, másrészt a kulturális értékek. Mandler az egyéni értékek három forrását különbözteti meg. Az egyének gyakran értelmezik cselekvéseiket értékek köznapi fogal-

maiban, s értékeik részben saját cselekvéseik értékeléséből és értelmezéséből kristályosodnak ki hosszú távon. Az egyéni értékek másik fő forrását a kultúra képezi, amely nagyrészt meghatározza, hogy a különböző létezőket hogyan kell megjeleníteni és értékelni. Az egyének adott köre által osztott kulturális értékeket az egyes egyének főleg tanulás révén sajátítják el. Az egyéni értékek harmadik forrását olyan kognitív struktúrák képezik, mint az adott egyén által megfigyelt jelenségek mintázata, gyakorisága, állandósága, következetessége vagy ellentmondásossága (Mandler, 1993, 240–248).

Az értékek kialakulására vonatkozó felfogásokat elemezve Boudon megkülönbözteti egyrészt a fideista, másrészt a szkeptikus felfogást, harmadrészt a racionális felfogást (Boudon, 2001, 27–28). Az értékek kialakulására vonatkozó egyik jellemző, a hitet hangsúlyozó fideista felfogás abból az előfeltételezésből indul ki, hogy az értékeket le lehet vezetni abszolút érvényességű alapelvekből, amelyek nem igényelnek bizonyítást. Például Max Scheler értékelmélete szerint az egyének az értékek olyan érzetének köszönhetően tudatosítják az értékeket, amely hasonló a színek érzetéhez. Ahogyan biztosak vagyunk abban, hogy a fák levelei zöldek, ehhez hasonlóan az értékek érzete megmondja nekünk, hogy bizonyos viselkedések vagy állapotok jók vagy rosszak, elfogadhatók, vagy nem (i. m. 28–30).

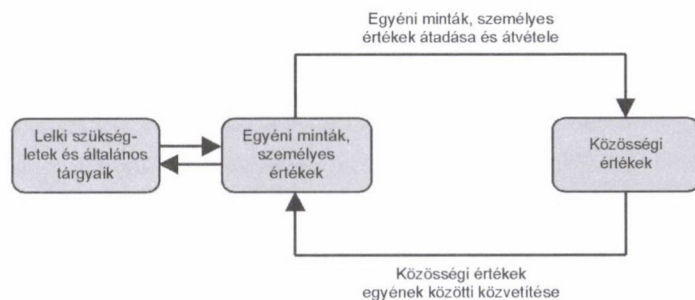
A másik jellemző felfogást a szkeptikus elméletek képviselik, amelyek szerint az értékekre vonatkozó elképzeléseket nem lehet megindokolni. Idesorolhatók egyrészt a döntéselméletek, amelyek abból a feltételezésből indulnak ki, hogy az értékekre vonatkozó elképzelések olyan alapelveken nyugszanak, amelyeket az egyének szabadon, önkényesen választanak. A széles körben elfogadott értelmezés szerint például Max Weber értékelmélete is e felfogáshoz sorolható. Egyes esetekben lehetetlen kimutatni, hogy egy adott egyének inkább egy bizonyos értéket kellene választania, mint egy másikat, és az egyének gyakran nem tudják megindokolni az értékekre vonatkozó választásaikat. A szkeptikus elméletek másik válfaját a kauzalista és a kulturalista elméletek képviselik, amelyek abból a feltételezésből indulnak ki, hogy azokat az alapelveket, amelyeken az értékek nyugszanak, anyagi, kulturális, irracionális mechanizmusok és okok ültetik be az emberek tudatába. A cselekvő egyének nincsenek tudatában ezeknek a mechanizmusoknak és okoknak, és az arra vonatkozó elképzeléseik, hogy értékeik ésszerűen indokolhatók, csupán illúziók. Boudon idesorolja a „kulturalista” elméleteket is, amelyek szerint az egyének azért sajátítanak el bizonyos értékeket, mert a környezetükben mások is osztják azokat. E felfogás szerint az egyéni értékek a kulturális értékek vetületei, annak eredményeként, hogy a kulturális értékeket az egyének a szocializáció során elsajátítják, a személyiségükbe építik (Boudon, 2001, 4–5, 30–40).

A harmadik jellemző felfogást a racionális elméletek képviselik, amelyek szerint az egyének azért fogadnak el egyetértően bizonyos értékeket, mert erre alapos indokuk van. Az egyes egyének ugyanakkor azon a véleményen vannak, hogy ha ők úgy érzik, az általuk osztott értékek meggyőző indokokon alapulnak, ezeket az indokokat másoknak is meggyőzőeknek kell tartaniuk. A racionális elméletek egyik válfaját a haszonelvű elméletek képezik, amelyek szerint az egyének azért osztanak bizonyos értékeket, mert ezek megfelelnek érdekeiknek. Azaz ezek az értékek eleve olyan cselekvési alternatívák megvalósítását kívánják az egyénektől, amelyek az adott körülmények között számukra az optimális alternatívákat jelentik. A racionális elméletek másik válfajaként Boudon a funkcionalista elméleteket említi, de felfogásunk szerint ezek az elméletek inkább a fentebb említett „kulturalista” elméletek közé sorolhatók. E felfogás szerint az egyének annyiban osztanak egy adott értéket,

amennyiben megfelelően szolgálja az adott rendszer vagy alrendszer fennmaradását és hatékony működését. A racionális elméletek harmadik válfaját a kognitivisták elméletek képezik, amelyek szerint az egyének adott körében osztott értékek olyan eljárásmodokból erednek, amelyeket az adott egyének elfogadhatónak tartanak (Boudon, 2001, 40–46). Boudon szerint például Habermas racionális elmélete tisztán eljárásbeli: *X*-et jónak lehet tekinteni, ha egy szabadon vitázó gyülekezetre jutna, hogy *X* jó (i. m. 9).

Felfogásunk szerint az egyéni értékek és a kulturális értékek alakulása ugyanazon folyamat két oldala, és ezek az oldalak csupán analitikusan különböztethetők meg egymástól. Az egyének összességét figyelembe véve az egyéni mintákból és értékekből formálódnak a kulturális értékek, viszont az egyes egyéneket figyelembe véve a kulturális értékek formálják az egyes egyének értékeit. Majd látjuk, hogy az összefüggéseknek e köréből való kilépést az jelenti, hogy az értékeket végül is a szükségletkielégítés valóságos összetevői alakítják mind az egyes egyének, mind a kultúra szintjén.

A személyes és a közösségi értékek alakulásának legfőbb összefüggései a következők, amelyeket az 1. ábrán szemléltetünk. A testiségi értékek a közösségi értékekhez hasonlóan alakulnak ki, ezért a testiségi értékek kialakulásának a kérdésével külön nem foglalkozunk.

1. ábra. A személyes és a közösségi értékek alakulása

(1) Az egyének szükségleteik közvetlen kielégítése során szerzett tapasztalataik, e tevékenységi területen mások megfigyelése és mások tapasztalatainak az átvétele alapján kialakítják elképzeléseiket a szükségletek általános tárgyairól. Valamint kialakítják elképzeléseiket a szükségletek általános tárgyainak ideális állapotairól, és ezek az általánosított minták képezik személyes értékeiket.

(2) Az egymással rendszeres kölcsönhatásban levő egyének az általánosított mintákra mint személyes értékekre vonatkozó elképzeléseiket átadják egymásnak, és átveszik egymástól, és többé vagy kevésbé kölcsönösen módosítják saját és mások elképzeléseit. Főleg ily módon, de részben bizonyos közvetítő eszközök (például irodalom, film) révén alakulnak ki olyan általánosított minták, amelyek közősek az egyének adott körében, azaz kialakulnak a közösségi értékek. A már előzetesen kialakult közösségi értékek ebben a folyamatban tovább formálódnak.

(3) Ha az egyének adott körében már kialakultak közösségi értékek, az értékek egyének közötti átadása és átvétele során az egyes egyénekhez mások nagyrészt vagy főleg már a közösségi értékeket közvetítik. A közösségi értékek ily módon formálják az egyes egyének személyes értékeit.

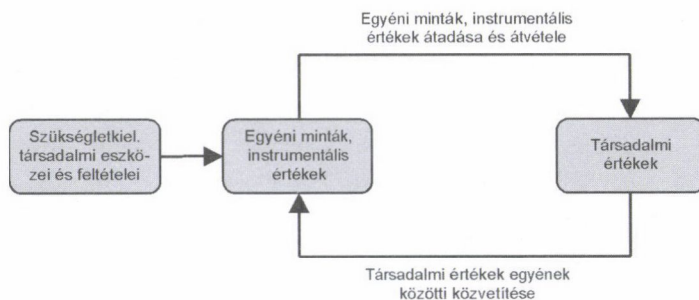
(4) Mivel a közösségi értékeknek megfelelő személyes tulajdonságokhoz és viselkedésekhez mások elismerése, megbecsülése kapcsolódik, a közösségi értékek formálják az

egyedek lelki szükségleteit, illetve e szükségletekkel összefüggésben bizonyos mértékig testi szükségleteit is. Ily módon tehát a közösségi értékek elsajátításával újabban kialakult személyes értékek a szükségletekben is megalapozódnak.

Az egyének adott körében, amelyben kialakulnak közösségi értékek, a lelki szükségletek, illetve a lelki szükségletek általános tárgyai és a közösségi értékek nagyrészt megfelelnek egymásnak. Csupán e két tényezőt figyelembe véve nem dönthetjük el, hogy melyik az elsődleges, amely döntően meghatározza a másik tényezőt is, mivel kölcsönösen formálják egymást. Azonban a két tényező közül a szükségletek kötődnek bizonyos meghatározó tényezőkhöz, és ezzel függ össze az, hogy végső soron a szükségletek és a szükségletek általános tárgyai alapján alakulnak a személyes értékek és a közösségi értékek. A szükségletek alakulását viszont történetileg alapvetően meghatározzák a szükségletkielégítés előfeltételei, különösen a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételei. A szükségletkielégítés társadalmi előfeltételei annak meghatározása révén határozzák meg történetileg a szükségleteket, hogy bizonyos szükségleteket milyen mértékben és milyen módon lehet kielégíteni.

Parsons szerint az értékek mintákként szolgálnak az irányultságok alternatívái közötti választások számára, és inkább kulturálisak, azaz az adott egyének körében közösen osztottak, mint az egyes egyénekre jellemző értékek (Parsons, 1951, 12). Boudon a szociológia klasszikusaira hivatkozva írja, hogy csak akkor érzem úgy, hogy „X jó”, ha ugyanakkor úgy érzem, hogy másoknak hasonlóan kellene érezniük és gondolkodniuk (Boudon, 2001, 10). Felfogásunk szerint az értékek általában véve kulturális természetűek, de az egyének adott körében az egyes egyének személyes értékei és a közösségi értékek többé vagy kevésbé rendszerint eltérnek egymástól. Olyan személyes értékek mellett, amelyek ugyanakkor közösségi értékek is, az egyes egyének rendelkezhetnek olyan sajátos személyes értékekkel, amelyek az egyének adott körében nem közösségi értékek, de az egyéneknek egy másik körében esetleg lehetnek közösségi értékek is. Például egy baráti társaság egyes tagjainak a személyes értékei részben közösségi értékek, amelyek tehát a társaság valamennyi tagja számára személyes értékeket jelentenek. De a társaság egyes tagjai valószínűleg részben eltérő személyes értékeket sajátítottak el a családjukban, és ezek az értékek tartósak maradhatnak azt követően is, hogy az egyének egy adott baráti társaság tagjaivá váltak.

A társadalmi értékek kialakulásának és formálódásának a folyamata nagyrészt hasonló a közösségi értékek formálódásának a folyamatához. De majd alább látjuk, hogy a kulturális értékek e két típusának az alakulása között van egy alapvető különbség. Az instrumentális és a társadalmi értékek alakulásának legfőbb összefüggései a következők, amelyeket a 2. ábrán szemléltetünk.

2. ábra. Az instrumentális és a társadalmi értékek alakulása

(1) Az egyének a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtése során szerzett személyes tapasztalataik, e tevékenységi területen mások megfigyelése és mások tapasztalatainak az átvétele alapján nagyrészt megismerik a szükségletkielégítés valóságos eszközeit és feltételeit. Valamint kialakítják elképzeléseiket ezen eszközök és feltételek viszonylag ideális, de még megvalósítható állapotairól, és ezek az általánosított minták képezik instrumentális értékeiket.

(2) Az egymással rendszeres kölcsönhatásban levő egyének az általánosított mintákra mint instrumentális értékekre vonatkozó elképzeléseiket átadják egymásnak, és átveszik egymástól, és többé vagy kevésbé kölcsönösen módosítják saját és mások elképzeléseit. Főleg ily módon, de részben bizonyos közvetítő eszközök (például irodalom, film) révén alakulnak ki olyan általánosított minták, amelyek közösek az egyének adott körében, azaz kialakulnak a társadalmi értékek. A már előzetesen kialakult társadalmi értékek ebben a folyamatban tovább formálódnak.

(3) Ha az egyének adott körében már kialakultak társadalmi értékek, az értékek egyének közötti átadása és átvétele során az egyes egyénekhez mások nagyrészt vagy főleg már a társadalmi értékeket közvetítik. A társadalmi értékek ily módon formálják az egyes egyének instrumentális értékeit.

(4) Az alapvető különbség a közösségi értékek alakulásához és működéséhez képest az, hogy a társadalmi értékek és az egyes egyének instrumentális értékei elvileg nem alakítják, csupán viszonylag idealizált formában tükrözik a szükségletkielégítés valóságos társadalmi eszközeit és feltételeit. A társadalmi értékek közvetlenül nincsenek hatással a valóságos társadalmi eszközökre és feltételekre. A szükségletkielégítés eszközei és feltételei függetlenek az egyes egyének személyiségétől, de nyilvánvalóan függetlenek attól is, hogy az egyes egyének mit gondolnak ezekről az eszközökről és feltételekről, illetve ezek ideális állapotairól.³ Végző soron az egyének adott körében kialakult társadalmi értékeket elvileg a szükségletkielégítés valóságos társadalmi eszközei és feltételei határozzák meg. Az egyének ugyanis szándékaik szerint olyan társadalmi értékeket alakítanak ki, amelyek az adott körülmények között megfelelően segítik az eligazodást.

Az instrumentális és a társadalmi értékeknek tehát „földhözragadtaknak” kell lenniük, csak olyan mértékben szakadhatnak el a szükségletkielégítés valóságos társadalmi eszközeitől és feltételeitől, hogy még megfelelően szolgálják a társadalmi intézményekhez és általában a társadalmi valósághoz való racionális alkalmazkodást. Például hiába szeretne valaki olyan körülmények között dolgozni, amelyekre a szakszerűség, az igazságosság, a tisztesség és az őszinteség jellemző, ezek a személyes értékek tűnhetnek csak vágyálmoknak a munka világában. Ha azt tapasztalja, hogy a szakszerűség, az igazságosság, a tisztesség és az őszinteség követése nem szolgálja megfelelően a racionális alkalmazkodást, azaz nem „kifizető”, ezeket a mintákat instrumentális és társadalmi értékeként nem ismeri el. A társadalmi értékek meghatározottsága történetileg érvényesül, tehát egy adott időpontban felfedezhetünk ellentmondásokat a társadalmi értékek és a valóságos társadalmi eszközök és feltételek adott egyének számára viszonylag ideálisnak, de még reálisan megvalósíthatónak tekinthető állapotai között. A társadalmi értékek azonban – a közösségi értékektől eltérően – viszonylag rugalmasan, rövidebb távon igazodhatnak a szükségletkielégítés valóságos eszközeihez és feltételeihez.

Az egyes egyének instrumentális értékeit különböző mértékben alakíthatják egyrészt személyes tapasztalataik, másrészt a társadalmi értékek. Például a pályaválasztás előtt álló középiskolás diákoknak igen kevés személyes tapasztalatuk lehet arra vonatkozóan, hogy

majd munkavállalókként a szükségletkielégítés milyen társadalmi eszközei és feltételei mennyiben lesznek jelentősek a számukra. Személyes tapasztalataik alapján igen keveset tudhatnak például arról, hogy milyen fontos szerepet tölt be az egyetemi oklevél, a valóságos szaktudás, a nyelvismeret abban, hogy valaki megfelelő álláshoz jusson, és hogy egész élete során mennyi erőfeszítés árán milyen mértékben teremtheti meg önmaga és esetleg a családja számára a szükségletkielégítés előfeltételeit. Főleg a társadalmi értékek átvétele útján alakítják ki saját instrumentális értékeiket a viszonylag ideálisnak, de még elérhetőnek tartott jövedelemre, szakképzettségre, állásra, előrejutásra stb. vonatkozóan, és nagyrészt ezek az értékek befolyásolják őket például a pályaválasztásban. Azonban az egyes egyének minél több személyes tapasztalattal rendelkeznek a szükségletkielégítés azon társadalmi eszközeire és feltételeire vonatkozóan, amelyeket az instrumentális értékek viszonylag idealizált formában kifejeznek, ezek az értékek annál inkább a személyes tapasztalatokon alapulnak. A személyes tapasztalatok alapján kialakult instrumentális értékek egymás közötti átadása és átvétele révén az egyének ugyanakkor formálják környezetükben mások instrumentális értékeit, azaz a társadalmi értékeket is.

A közösségi értékek tárgyalásánál említetthez hasonlóan, az egyének adott körében az egyes egyének instrumentális értékei és a társadalmi értékek többé vagy kevésbé rendszerint eltérnek egymástól. Olyan instrumentális értékek mellett, amelyek ugyanakkor társadalmi értékek is, az egyes egyéneknek lehetnek olyan sajátos instrumentális értékeik, amelyek az egyének adott körében nem társadalmi értékek, de az egyéneknek egy másik körében esetleg lehetnek társadalmi értékek is.

JEGYZETEK

¹ Például amikor Niklas Luhmann kettős kódokról, vagy hozzá kapcsolódva a magyar szociológiai irodalomban Pokol Béla értékduálokról beszél, ezeken érthetünk értékeket. (Lásd például Luhmann, 1995, 233; Pokol, 1997, 68.)

² „Szűkebb értelemben a kultúra, a *jelképi kultúra* az egyének adott körében az egyéni tudatok azon összetevőinek az összessége, (1) amelyek valamennyi egyén tudatának az alkotórészeit képezik, és (2) amelyekről valamennyi egyén feltételezi, hogy az adott körben mások tudatának is az alkotórészeit képezik, valamint (3) amelyek közlésére egységesen értelmezett szimbólumrendszer alakult ki” (Farkas, 2005, 7).

³ Azzal a kérdéssel e tanulmányban nem foglalkozunk, hogy a társadalmi értékek alapvetően annyiban lehetnek hatással a szükségletkielégítés társadalmi eszközeire és feltételeire, amennyiben az adott társadalmi intézmények fedezetével rendelkező egyének bizonyos társadalmi értékeket szemmel tartva alakítanak ki intézményeket, és ezen intézmények létrehozják, illetve meghatározzák a szükségletkielégítés társadalmi eszközeit és feltételeit.

IRODALOM

Barth, Fredrik (1993): Are Values Real? The Enigma of Naturalism in the Anthropological Imputation of Values. In Michael Hechter, Michael – Nadel, Lynn – Michod, Richard E. (ed.): *The Origin of Values*. New York, Aldine de Gruyter, 31–46.

Boudon, Raymond (2001): *The Origin of Values. Sociology and Philosophy of Beliefs*. New Brunswick–London, Transaction Publishers.

- Farkas Zoltán (2005): A kultúra, a szabályok és az intézmények. *Társadalomelmélet*, 3. Magyar Elektronikus Könyvtár: <http://mek.oszk.hu/03000/03092>
- Farkas Zoltán (2006A): A cselekvés, a cselekvési szituáció és az értelmezés. I. rész. *Társadalomkutatás*, 2, 191–216.
- Farkas Zoltán (2006B): A cselekvés, a cselekvési szituáció és az értelmezés. II. rész. *Társadalomkutatás*, 3, 331–357.
- Hankiss Elemér (1976): *Értékszociológiai kísérlet*. Budapest, Népművelési Propaganda Iroda.
- Hechter, Michael – Nadel, Lynn – Michod, Richard E. (ed.) (1993): *The Origin of Values*. New York, Aldine de Gruyter.
- Hechter, Michael (1993). Values Research in the Social and Behavioral Sciences. In Hechter, Michael – Nadel, Lynn – Michod, Richard E. (ed.): *The Origin of Values*. New York, Aldine de Gruyter, 1–28.
- Hill, Richard J. (1981): Attitudes and Behavior. In Rosenberg, Moris – Turner, Ralph H. (eds.): *Social Psychology: Sociological Perspectives*. New York, Basic Books, 347–377.
- Hitlin, Steven – Piliavin, Jane Allyn (2004): Values. Reviving a Dormant Concept. *Annual Review of Sociology*, 30, 359–393.
- Luhmann, Niklas (1995): *Social Systems*. Stanford, Stanford University Press.
- Mandler, George (1993): Approaches to a Psychology of Values. In Hechter, Michael – Nadel, Lynn – Michod, Richard E. (ed.): *The Origin of Values*. New York, Aldine de Gruyter, 229–258.
- Parsons, Talcott – Edward A. Shils (ed.) (1962A): *Toward a General Theory of Action* (1951). New York, Harper and Row Publishers.
- Parsons, Talcott – Shils, Edward A. (ed.) (1962B): Values, Motives, and Systems of Action. In *Toward a General Theory of Action* (1951). New York, Harper and Row Publishers, 45–275.
- Parsons, Talcott – Shils, Edward A. (1985): A cselekvés szervezetének és orientációjának kategóriái. In Rényi Ágnes (szerk.): *Válogatás Talcott Parsons cselekvéseméleti írásaiból*. Budapest, Szociológiai Füzetek (38), 39–77.
- Parsons, Talcott (1951): *The Social System*. New York, Free Press.
- Pokol Béla (1997): *Szociológiaelmélet*. Budapest, Felsőoktatási Koordinációs Iroda.
- Rényi Ágnes (szerk.) (1985): *Válogatás Talcott Parsons cselekvéseméleti írásaiból*. Budapest, Szociológiai füzetek (38).
- Rokeach, Milton (ed.) (1979): *Understanding Human Values: Individual and Societal*. New York, Free Press.
- Rokeach, Milton (1973): *The Nature of Human Values*. New York, The Free Press.
- Rosenberg, Moris – Ralph H. Turner (eds.) (1981): *Social Psychology: Sociological Perspectives*. New York, Basic Books.
- Varga Károly (2003): *Értékek fénykörében. 40 év értékutató és jelen országos értékvizsgálat. Adalék egy új nemzetstratégia megalapozásához*. Akadémiai Kiadó.
- Váriné Szilágyi Ibolya (1987): *Az ember, a világ és az értékek világa*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Williams Robin M. Jr. (1979): Change and Stability in Values Systems: a Sociological Perspective. In Rokeach, Milton (ed.): *Understanding Human Values: Individual and Societal*. New York, Free Press, 15–46.

LIBERÁLIS TÁRSADALOMFILOZÓFIA ÉS EGYHÁZI ELMÉLETALKOTÁS

Szénási Sándor rádióbeszélgetése Pléh Csaba akadémikussal

Jürgen Habermas és Joseph Ratzinger *A szabadelvű állam morális alapjai*
című könyvéről (Budapest, 2007, Gondolat Kiadó)*

Szénási Sándor: Adott ez a nagyon érdekes beszélgetés 2004-ben, amelyet egyfelől Jürgen Habermas, a világhírű liberális filozófus, aki magát vallási botfülűnek nevez, egyes meghatározások szerint a metafizikai utáni gyakorlati ész kiváló képviselője, és Joseph Ratzinger bíboros, a későbbi XVI. Benedek pápa, akiről egy baloldali folyóirat azt írja, hogy la quintessenzia della ortodoxia cattolica, vagyis a katolikus egyház kvintesszenciája között zajlott le. Tehát egy liberális és egy ortodox katolikus ember beszélget, ha nem is közvetlenül egymással, hanem egymás mellett véleményeik felolvasásával. Mit gondol Ön erről a dologról? Nagyot szőtt ez annak idején?

Pléh Csaba: Igen, valóban nagyot szőtt. Nem egyszerűen azért, mert Habermas kvintesszenciája egy bizonyos típusú liberális német filozófiai hagyománynak, a frankfurti iskola, mondjuk így, harmadik nemzedékét képviseli, tehát egy sajátos, a neomarxizmusból kiinduló, abból kiábrándult értelmiségi, aki önmaga, éppen a liberális felfogásának megfelelően, nagyon sokszor puhította, lágyította, alakította felfogását. Habermas egy igazi filozófus és szociológus sztár. Ratzinger bíboros pedig, már akkor is, amikor erre a beszélgetésre sor került, központi alakja volt a katolikus, nem is azt mondanám, hogy ortodoxiának, de egyáltalán a katolikus elméletalkotásnak. Az, hogy a magyar kiadás megjelenésekor ő maga már a római pápa, újabb színfoltot jelent, bár a fordítást megelőzően ez még nem volt így. Azért tartom átütőnek és érdekesnek a könyvet, mert Habermasnak ez a „vallási szempontból botfülű” önmegnevezése valóban igen szerencsés kifejezés. Hiszen ebben a könyvben nem kezd el voltaire-i lángpallosokkal szaladgálni, hogy „én egy aktív ateista vagyok”, hanem megkerüli ezeket a kérdéseket. De mégiscsak egy vallási botfülű ember, és az egyik Európában uralkodó vallás – sok-sok évszázadon keresztül az igazi, egyetlen tartott európai keresztény vallás – tudjuk jól, hogy a reformáció ezt azután hogyan rendíti meg – képviselője megpróbál közös hangot találni. Nem úgy találnak közös hangot – és ez nagyon fontos a könyv lehetséges olvasói számára –, hogy ez valóban párbeszéd volna. Ez inkább két nagy monológ, amelyik reflektál egymásra, de nagyon eltérően más keresztény–nem keresztény párbeszédétől. Például a francia

* Elhangzott az MRI Kossuth rádió *Időt kérek* című műsorban 2007 decemberében.

neurobiológus Changeux és az irodalmár és református-teológus Paul Ricoeur vitakönyvétől igencsak eltér, ahol ők minden bekezdésben reflektálnak a másikra, azaz valóban vitatkoznak. Ilyen értelemben ez nem vita, de érdekes mégis, hogy az egyház szempontjából kiinduló teológus inkább a jogra, Habermas pedig inkább az észérvek problémájára épít. Arra, hogy lehet-e egyáltalán az ész szempontjából kezdeni valamit a vallásos emberek százmillióival, milliárdjaival.

Sz. S.: Illetve hogy működhet-e, és milyen határig egy, a tiszta észre és a liberális szolidaritásra épülő társadalom. Érdekes, hogy Habermas azt mondja, hogy vannak olyan vélemények, amelyek azt mondják, hogy egy ponton túl ez a társadalom szétesik, mert a piac és a bürokratikus hatalom kiszorítja a társadalmi szolidaritást, amelyet viszont a vallásos emberek közössége képvisel.

P. Cs.: Így van. A két szöveg és a két szemlélet egymás mellé tételében van egy olyan feszültség, amely szerint az egyház keresi a természetjogi alapját annak, hogy a különböző világnézetekben létezik valami közös elem. Ez nemcsak az egyházi gondolkodásra jellemző. A 20. század elején, a kezdetben nagyon relativista és az életvilágok eltéréseiről beszélő Wittgenstein a 20. század közepén majd arról fog beszélni, hogy van a közös emberi cselekvésnek valamilyen magtapasztalata, amely mégiscsak megérthetővé teszi, mondjuk a francia számára az angolt stb. Akkor ez kulturális relativizmusként merült fel, ma viszont igazi politikai és külső társadalmi drámaként.

Nagyon fontos kontextusa ugyanis a könyv megszületésének a szeptember 11-ei dráma. Nem erről szól egyikük sem, de mégis állandóan visszautalnak rá, mint hangulatra. Hogyan lehet az, az egyik oldal felől nézve, hogy vallási nézetekre hivatkozva alakulnak ki militáns terrorista mozgalmak? Ez az egyik nagy kérdés. A másik kérdés, hogy hogyan lehet megérteni az emberek feszültségeit, az emberek közösségkeresését, jelentéskeresését vagy a világban való értelem keresését az egyébként hideg univerzumban és a belsőségesség helyett egy önmagában mechanikusan működő természetben hívő, nem vallásos világgéppel rendelkező embernek?

Sz. S.: Ez tehát az a liberális dilemma, amelyet Ön említ. Ha megengedi, elsőnek a Ratzinger bíborossal kapcsolatban elmondottak alátámasztására idéznék is tőle: „Láttuk, hogy a vallás kóros tüneteket mutat, amelyek felettébb veszélyesek, és elkerülhetetlenné tesz, hogy a vallást olykor átvilágítsuk az ész isteni fényével, úgyszólván ellenőrizzük időről időre, megtszűtsük és rendezzük.” Mindez azért egy katolikus embertől, egy bíborostól nagyon nagy szó.

P. Cs.: Valóban. Mindketten nagyon vigyáznak arra – és van is a könyvben egy rész, ahol ezt kifejezetten, expliciten meg is mondják –, hogy bármilyen értelemben is azt hirdessék, hogy az európai gondolkodásnak s az európai vallásosságnak van valami különleges fölénye. Ezzel együtt mégis van törekvésük arra, hogy megpróbálják megnézni, hogy be lehet-e vinni a vallás világába az ész problémáit. Be lehet-e vinni olyan értelemben, hogy a mi vallásosságunk, hirdeti Ratzinger, alapvetően nem mágikus, alapvetően nem misztikus. A „fides et ratio”, a hit és ész, az európai hagyomány szerint valahol együtt kell haladjanak. Sokan vagyunk olyanok, aki ezt nem hisszük el, akik úgy gondoljuk, hogy a felvilágosodás nagy fellázadása a vallásos világgép ellen mindezt alapvetően

megkérdőjelezte. De 200 év után most újra visszatérnek a tárgyalóasztalhoz azzal, hogy lehet, hogy mégis újra kell mérlegelnünk, és találunk közös nevezőket. Hadd mondjak egy hasonlatot. A politológiai feszültség, azaz a szeptember 11-e keltette feszültség úgy van emögött, hogy – ahogy mondani szoktuk – Európát az mentette meg (az európai eszmerendszert és az európai társadalmakat is még az ipari forradalom és a francia forradalom előtt), hogy a 30–50 évig tartó vallásháborúk, a kereszténység megosztottsága következtében létrejött vallásháborúk közepén Európa egyszer csak észrevette, hogy egyik sem fogja tudni legyőzni a másikat, tehát valamit tenni kell. Miután létrejött a westfáliai békerendszer, ez bizonyos eszmei virágzást is elindított. Nem eszmei békét olyan értelemben, hogy sosem fogják a protestánsok meggyőzni a katolikusokat, vagy fordítva, de rájöttek arra, hogy úgysem tudják elpusztítani „egymást”, tehát inkább foglalkoznak a tudással. Ennek kapcsán mivel kezd el foglalkozni a protestáns országok világa? A természettudományokkal, a természettudomány fejlődésének lesz a talaja, illetve kiindulópontja. Valami olyasmi munkál itt a bíboros és a filozófiaprofesszor gondolkodásában, hogy hasonló módon kellene egy új entente, egy új megegyezés most, amikor a kereszténység más vallásokkal kerül szembe.

Sz. S.: Éppen Európában.

P. Cs.: Igen, éppen Európában. Most olyan hasonló megértésre volna szükség, mint ahogy valamiféle együttélés, de nem ideológiai megalkuvás jött létre egykor a protestánsok és a katolikusok között.

Sz. S.: Említik-e ezekben a beszélgetésekben a posztsekuláris társadalmat? Tehát a posztvilági társadalmat? S ha igen, mit jelent ez az Ön felfogása szerint? Mert Habermas nem azt mondja, hogy meg akarja szüntetni a liberális társadalmi modellt, dehogya is! Ő azt akarja igazolni, hogy bár az észnek van határa, ez látszik, az ész kiüresíti egy kicsit a gondolkodást és a társadalmat, megszüntet kötelekeket, ennek ellenére mégiscsak működik ez a szolidaritás, amely a társadalmat fenntartja. De akkor hogyan érti, hogy egy posztvilági társadalomban élünk?

P. Cs.: Én úgy gondolom, hogy egyik oldalon azoknak, akik nem vagyunk hívők, meg kell értenünk azt a sok milliárd embert, aki viszont az. Ez nem azt jelenti, hogy el kell fogadnunk az ő hitüket, hanem azt, hogy rekonstruálnunk kell, hogy mi lehet az az érzelmi rugó, az a közösségi, az a hovatartozási és az a világban értelmet kereső mozzanat, amely olyan nagy erőt ad a modernizáció, a harmadik ipari forradalom, az informatika stb. korában, ami ebben a világban is olyan alapvetően fontossá teszi a közösségteremtés élményét. Én úgy vélem, hogy a nem vallásosoknak ebben a posztsekuláris társadalomban azt kell észrevenniük, hogy maguknak is kötelességük, hogy érzelmi azonosulási alapokat, közösségi élményrendszereket biztosítsanak a felnövekvő nemzedék számára. Hogyan lehet nem hívőknek érzelmi közösségeket létrehozniuk egymással? Majdnem azt mondanám, hogy 40 évvel ezelőtt, a nagy kommunák „forradalmi” világában, szóval a '68-as mentalitásban, ahol természetesen ezek a kommunák kicsik voltak, akkor is azzal küzdött a fiatal nemzedék, hogy hogyan lehet találni világi, nem vallásos közösségi élményeket, hogyan lehet így közösségi élményeket találni. Ez mindenféle szektákhoz, különféle gondokhoz elvezetett.

Sz. S.: Igen, de a vágy világos volt ebből. Habermas azonban hozzáteszi, hogy nemcsak annak a belátásáról van szó a liberálisok esetében, hogy közösségi élményekre van szükség, hanem annak a belátásáról is, hogy azért az észnek korlátai vannak. Azt mondja, hogy „a vallásos meggyőződés a nem hívő szempontjából sem teljesen irracionális” éppen azért, mert a nem hívő tudja a saját határait, amelyeken túl tehát nem terjeszkedhet. Így racionális feltételezni, hogy más talán igen.

P. Cs.: Valóban. El lehet fogadni azt, hogy lehetséges olyan emberi attitűd, amely jelentést és teremtést keres a világban. Amikor ezt elfogadjuk, az nem azt jelenti, hogy teremtéshívőkkel válnánk. Azt jelenti, hogy észrevesszük, hogy az emberek nagy része számára ugyanúgy, ahogy köznapi életünkben, nagyon nehezen tudunk elképzelni olyan helyzetet, amelynek nincs kezdete és nincs vége, s nehezen tudjuk elképzelni, hogy úgy éljünk, hogy ne a saját szándékaink legyenek a vezérelveink. Ha ezt persze kiterjesztjük az egész világra, akkor teremtéshívők leszünk. Az ateista ember, a szekuláris ember nem kell, hogy teremtéshívővé váljon ahhoz, hogy megértse, miért olyan fontos ez az átfogó jelentés keresés az emberek többsége számára. A felvilágosodás világa, Voltaire világa egykor kigúnyolta azokat, akik hittek ebben az átfogó jelentés keresésben.

Sz. S.: Hiszen radikálisan akart szakítani.

P. Cs.: Igen, radikálisan akart szakítani. A posztsekuláris fordulat, amelyre Habermas utal, azt jelenti, hogy mi nem kigúnyolni, hanem érteni akarjuk ezt a mozzanatot, remélve azt, hogy ezzel el lehet érni, hogy a közösségteremtő erők ne váljanak destruktívvá, mint az a fenyegető kiinduló élmény, amelyből mindketten táplálkoznak.

Sz. S.: Ha megengedi, én azért makacsul visszatérnék ahhoz, hogy talán mind a kettő érvelésében, tehát Habermas és Ratzinger érvelésében is ott van a félelem a saját szélsőségeitől. Mert, bár ezt Ratzinger mondja, miután bírálja a vallás kóros tüneteit, hogy az észnek is megvannak a maga kóros tünetei. Ilyen az ész gögös elbizakodottsága, afféle hübrisz, amely cseppet sem kevésbé veszélyes, sőt lehetséges hatásai, például az atombomba és az embergyártás talán még fenyegetőbb is. Talán Habermas is ettől ijedt meg, mint ahogy Ratzinger is megijedt a vallási szélsőségektől. Ezek negációk, negatívumok, tudom, de ezek hozzák őket össze.

P. Cs.: Igen. A mi saját világunkban is megvannak ezek a negatív képek. Nem kell külső, másik vallású ortodoxiókat keresni ahhoz, hogy lássuk, hogy az egyoldalúság hova vezethet. Mindketten sokszor utalnak rá, hogy valamiféle egyensúlyt kell keresni, valamilyen harmóniát kell keresni. Hol azt mondják, hogy ész és érzés, hol azt mondják, hogy természetjog és intézmények, de mindenképpen megvan bennük ez a harmóniakeresés. Persze óvatosnak kell lennünk. Én azért nem vettem ezt olyan radikálisan központinak, mert a frankfurti iskola, ahonnan, fogalmazzunk így, Habermas levezethető, ezzel egyszer már szembenézett. Adorno fél évszázaddal ezelőtti könyve, *A felvilágosodás dialektikája* leleplezően akarja megmutatni, sokan úgy gondoljuk, egyoldalúan, hogy a fasizmus is levezethető a felvilágosodás egyszerű és radikális szakításából a hagyománnyal és radikális észérvfelfogásából. Ez a típusú német gondolkodás tehát, amelynek Habermas a folytatója, egyszer már megtette a saját szélsőségeivel való szembenézést. Ilyen értelemben ez nem új mozzanat, csak új korban vagyunk.

Sz. S.: Engedjen meg még egy utolsó kérdést. Ugye Joseph Ratzinger ma XVI. Benedek pápa. Három év telt el a beszélgetés óta. Érezhető-e valami XVI. Benedekben Ratzinger bíborosból, aki annak idején, 2004-ben azt mondta, hogy világítsa át az ész a vallást, és ellenőrizze a hit az ész túltengéseit?

P. Cs.: Én nem nagyon követem a pápa politikai vagy társadalmi állásfoglalásait. Úgy látom, hogy az értelmiséggel való párbeszédben érezhető a folytonosság. Az értelmiséggel való párbeszédben az évtizedekig vezető teológus nyitottsága, meghallgatási készsége megvan. A másik és sokkal bonyolultabb kérdés, hogy milyen politikai és társadalmi állásfoglalásokhoz vezet ez, de az értelmiséggel kapcsolatban ez a kombinációs igény ész és hit között megmaradt a pápánál is.

Sz. S.: Köszönöm szépen.

CONTENTS

Bartha, Eszter: THE „VISIBLE” PUBLIC OPINION AND THE NETWORKS. CONTRIBUTIONS TO THE „SPIRAL OF SILENCE” THEORY	3
Lep, Lilla: OPERALIZATION OF PUBLIC OPINION AND THE INTERPRETATION OF NON ANSWERING IN SURVEYS	13
Julesz, Máté: THE RIGHT TO PHYSICAL AND PSYCHICAL HEALTH AND THE MASS MEDIA	39
Argejő, Éva: FATHERLAND AND IDENTITY: THE PICTURE OF FOREIGNERS IN HUNGARIAN CARTOONS	47
Farkas, Zoltán: THE CONCEPTS AND TYPES OF INDIVIDUAL AND SOCIAL VALUES	67
LIBERAL SOCIAL PHILOSOPHY AND ECCLESIASTIC THEORIZA'TION (Radio talk of Sándor Szénási with professor Csaba Pléh)	87

500 Ft